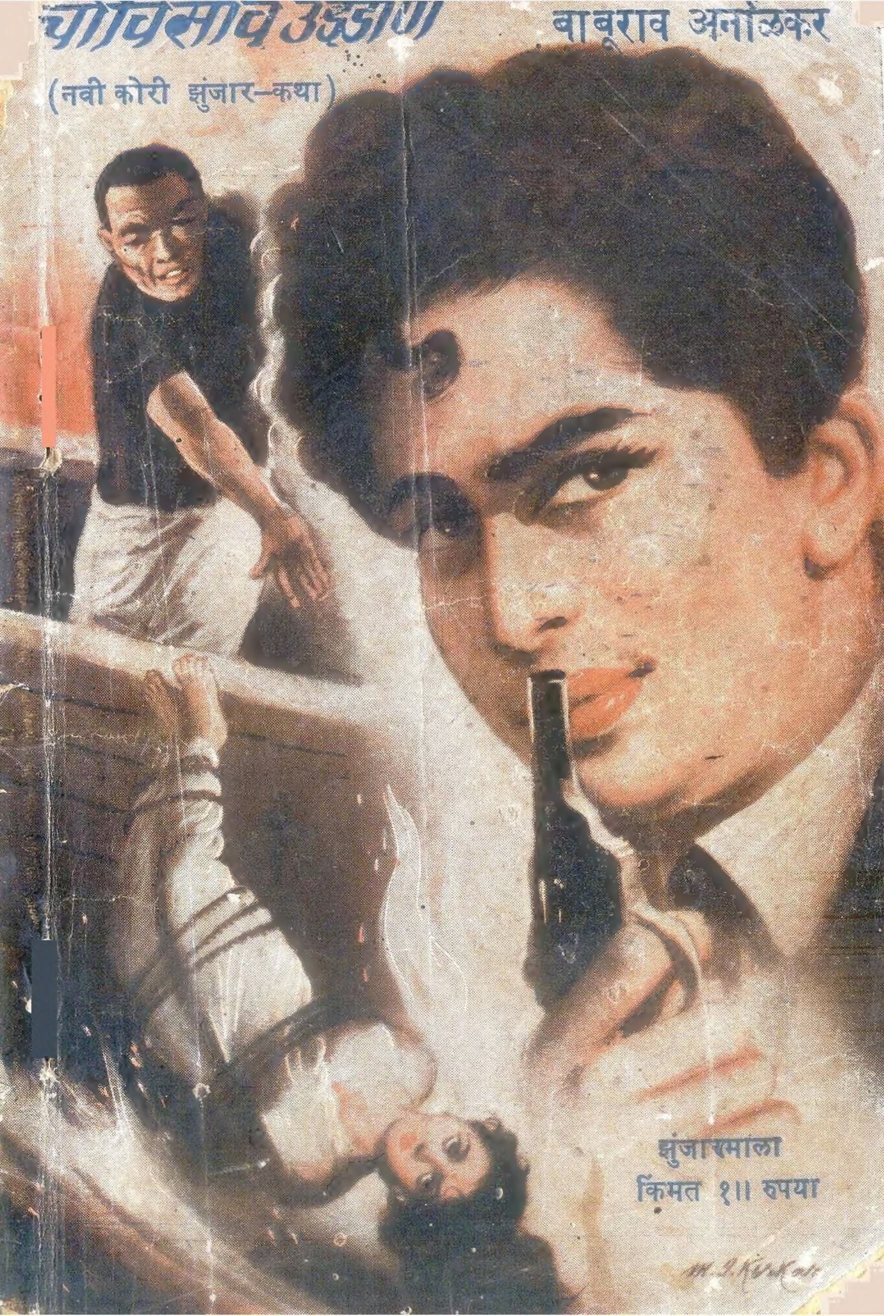

चोविसावे उड्डाण
बाबूराव अर्नाळकर
(नवी कोरी झुंजार-कथा)
झुंजारमाला
किंमत १॥ रुपया

झुंजारमाला-

चोविसावें उड्डाण!

(नवी कोरी झुंजार-कथा)

[कादंबरी क्रमांक ८१२]

लेखक

बाबूराव अर्नाळकर.

रम्यकथा प्रकाशन,

३९२ नारायण पेठ, कान्हेरे बिल्डिंग, पुणें ३०.

किमत १॥ रुपया

प्रकाशक : व्ही. जी. मेहेंदळे, रम्यकथा प्रकाशन, ३९२ नारायण, पुणे ३०.
प्रथमावृत्ति : ऑक्टोबर १९६९ किंमत १॥ रुपया

मुद्रक : वा. ग. मेहेंदळे, जयभारत मुद्रणालय, ५५१ बुधवार, पुणे २.

चोविसावें उड्डाण !

भयंकर आरोप !

इन्स्पेक्टर आनन्दराव यथेच्छ भोजन केल्यानंतर समाधानानें मुखशुद्धी-साठीं पुढयांत ठेवलेलीं द्राक्षें चघळीत होते. त्यांच्या भोंपाळू नजरेंत किंवा गुबगुबीत लालबुंद गालांवर कोणत्याहि विकाराची छाया पसरलेली नव्हती. आनंदरावांना इतक्या खुषींत कुणीं क्वचितच पाहिलें असेल.

'अर्थात मला तुझी विचारसरणी समजते.' ते म्हणाले, 'मी कांहीं मूर्ख नाहीं. जर माझी भूमिका केवळ प्रेक्षकाची असती तर तूं आतांपर्यंत जें कांहीं केलें आहेस त्याबद्दल मीं मुळींच तक्रार केली नसती. उलट तुला मनां-तून शाबासकीच दिली असती.'

आनंदरावांनीं आणखी दोन टपोरीं द्राक्षें तोंडांत टाकलीं व ते पुढें म्हणाले, ज्यांना तूं आतांपर्यंत लुबाडलें आहेस आणि—' कांहीं वेळ ऐकणारावर डोळे रोंखून ते म्हणाले, 'आणि जें तुझ्या हातून ठारहि झाले आहेत त्यांना एकप्रकारें तशी शिक्षा होणें योग्यच होतें.'

आनंदरावांनीं या खेपेला बरींच द्राक्षें तोंडांत टाकलीं व तीं कांहीं क्षण चघळल्यानंतर ते पुढें म्हणाले, 'पण मला हेंहि माहीत आहे कीं, तांत्रिकदृष्ट्या, तुरुंगाबाहेर असणारा तूं अतिशय धोकेबाज आणि सतत गुन्हे करणारा बदमाष आहेस आणि मी पोलीस अधिकारी असल्यामुळें असे गुन्हे करणाऱ्याला पकडून तुरुंगांत घालणें हें माझें काम आहे.'

'होय. बनावट कंपन्या उभारून गरिबांचें लक्षावधि रुपये खिशांत घालणाऱ्यांकडे तुम्ही दुर्लक्ष कराल, पण गरीब बिचाऱ्या आणि पोटासाठीं क्षुल्लक चोऱ्या करणाऱ्याला तुम्ही हैराण कराल.' झुंजार म्हणाला.

'तें माझें काम आहे आणि तें तुलाहि समजतें.' आनंदराव म्हणाले.

झुंजार हंसून म्हणाला, 'होय आनंदराव, तें मला समजतें आणि त्यामुळेंच मी तुम्ही म्हणतां त्या प्रकारचे तांत्रिक गुन्हे करीत असतों.'

'नुसते गुन्हेच करीत नाहींस तर त्याबरोबर लूटहि करीत असतोस!' आनन्दराव म्हणाले.

'मी फक्त माझें 'कमिशन' उचलीत असतों.' झुंजारनें न लाजतां कबुली दिली.

आनन्दरावांनीं दीर्घ सुस्कारा सोडला. झुंजारनें त्यांना अनेकदां फसविलें होतें. त्यांची फजिती केली होती. त्यांचे पराभव केले होते. झुंजारनें जी त्यांची नानाप्रकारें विटंबना केली होती, त्याची आठवण चांगली नव्हती, पण त्याबरोबर अनेक प्रकरणें सोडविण्याचें फुकटचें श्रेयहि त्यांना झुंजारमुळेंच मिळालें होतें.

झुंजारला लहर आली आणि आनन्दरावांना सवड असली तर तो त्यांना अधूनमधून एखाद्या बादशाही हॉटेलांत भोजनासाठीं नेत असे. आजची मेजवानीहि त्यांपैकींच एक होती. आणि ती आनन्दरावांना अगदीं सुरुवातीपासून आवडली होती.

त्यांच्यासमोर बसलेल्या त्या हंसऱ्या, रुबाबदार तरुणावर रागवावें कसें हा त्यांच्यासमोर नेहमींच प्रश्न पडत असे. झुंजारचें एखादें प्रकरण उपस्थित झालें कीं, त्याचा तपास करण्याचें काम साहेबांनीं आपणांवरच सोंपवावें हें अनेकदां त्यांना आवडत नसे. पण त्यांच्याशिवाय दुसरा कुणी अधिकारी झुंजारच्या भानगडींत पडण्यास तयार नसे. व त्यामुळें कुठें झुंजार हें नांव उपस्थित झालें कीं, कमिशनरसाहेब लागलीच आनंदरावानांच धांवपळ

करावयास लावत.

त्यांचेंहि तसें करणें गैर नव्हतें. कारण झुंजारच्या मदतीमुळें आनन्दराव तसल्या बहुतेक प्रकरणांत यश मिळवीत असत. त्यांची व झुंजारची मैत्री आणि दुष्मनी साहेबांच्या माहितीची होती.

आनंदराव उसासा सोडीत झुंजारकडे पहात असतांना एक वेटर घाई-घाईनें त्यांच्या टेबलाजवळ आला आणि आनंदरावाकडे पहात म्हणाला, 'माफ करा साहेब, पण आपलेंच नांव आनंदराव ना?'

'होय.' ते म्हणाले.

'साहेब, तुमचा फोन आला आहे.' तो वेटर म्हणाला.

आनंदराव खुर्ची मागें सरकवून उभे राहिले आणि हळूहळू पावलें टाकीत बाहेरच्या दालनांतील टेलिफोनकडे गेले. अर्थात आपल्यापुढें दैवानें आणखी कोणतें ताट वाढलेलें आहे याची आनन्दरावांना कल्पना नव्हती. आणि झुंजा-रनें दिलेली मेजवानी झोडल्यानंतर घरीं जाऊन आराम करण्यापलीकडे दुसरा कांहीं विचार त्यांच्या मनांत नव्हता.

झुंजारनें सिगारेट पेटविली आणि तो हत्तीप्रमाणें डुलत चाललेल्या आनंद-रावांकडे पहात राहिला. झुंजारच्या मनावर कसलेंहि दडपण नसणें ही क्वचि-तच घडणारी गोष्ट होती. पण यावेळीं मात्र त्याच्या मनावर कोणत्याहि प्रकारचें दडपण नव्हतें.

मेजवानीच्या वेळीं कदाचित आनंदरावांच्या तोंडून कांहींतरी महत्त्वाचें बाहेर पडेल आणि त्यावरून आपणांला कांहींतरी योजना आंखतां येईल असें त्याला वाटत असे, म्हणूनच विजया मैत्रिणीकडे जेवायला जाणार असली कीं, तो आनंदरावांना आग्रहानें आमंत्रण देत असे.

पण या खेपेला मात्र आनन्दरावांना आमंत्रण देतांना झुंजारच्या मनांत तसला कांहीं विचार नव्हता. मुंबईंत अगदीं सामसूम होती. कांहीं विशेष महत्त्वाच्या अशा घटना घडत नव्हत्या. त्यामुळें आनंदरावांच्या सहवासांत कांहीं वेळ मजेंत घालवावा एवढीच त्याची इच्छा होती. आनंदराव त्याला तसे आवडतहि होते.

तो जरी त्यांची चेष्टा करीत असे, त्यांना नानाप्रकारें छेडीत असे तरी तो आनंदरावांवर क्वचितच रागावत असे. आनन्दराव स्वभावानें विचारी आणि दयाळू आहेत हें त्याला माहीत होतें. त्यांनींहि कधीं त्याच्याबद्दल

मनांतून शत्रुत्वाची भावना बाळगली नव्हती. त्यामुळें या खेपेला दोघांनींहि मोठ्या आनंदानें भोजन केलें होतें.

त्या भोजनाचा शेवट सुरुवातीप्रमाणेंच आनंदाचा होईल अशी दोघांचीहि ठाम समजूत होती आणि त्यामुळेंच इतर कसल्याहि वादविवादांत न पडतां मनमोकळेपणानें त्यांनीं आपला वेळ घालविला होता.

आनंदराव कांहींशा समाधानानेंच टेलिफोनच्या छोट्या खुराड्यांत शिरले. त्यांनीं बाजूला ठेवलेला रिसीव्हर उचलला आणि तो कानाला लावून ते म्हणाले, 'मी आनंदराव बोलत आहें !'

त्यांनीं त्यांचा मदतनीस भार्गवराम याचा ओळखीचा आवाज ऐकला. भार्गवरामानें एक वाक्य उच्चारलें. नंतर दुसरें वाक्य उच्चारलें. भार्गवराम सारखा बोलत होता आणि तें ऐकतांना आनंदरावांचे डोळे अधिकाधिक विस्फारित बनत होते आणि तोंड उघडलें जात होतें.

भार्गवरामाचें बोलणें ऐकतांना आनंदरावांचा आतांपर्यंत समाधानानें फुल-लेला चेहरा वेडावांकडा बनत होता. जग हें इतक्या अप्रामाणिकपणानें आणि लबाडीनें भरलें असावें याचें त्यांना आश्चर्य वाटत होतें आणि रागहि येत होता. शेवटीं एकदाचें भार्गवरामाचें बोलणें संपलें.

'ठीक आहे. मी तुला फोन करीन.' आनंदराव म्हणाले आणि त्यांनाहि त्यावेळचा त्यांचा आवाज ओळखतां आला नव्हता.

त्यानीं रिसीव्हर खालीं आपला. ते त्या छोट्या खुराड्यांतून बाहेर पडतांना धडपडले आणि दाराचा फटका नेमका त्यांच्या नाकावर लागला. नंतर ते तेथें मांडलेल्या अनेक टेबलांमधून वाट काढीत झरझर पावलें टाकीत होते. झुंजारची नजर आपणावर खिळली आहे याची त्यांना जाणीव होती.

त्यांनाहि त्यावेळीं झुंजारच्या चेहऱ्याखेरीज इतर कोणाचाहि चेहरा दिसत नव्हता. त्यांना त्याची नजर आतां धोकेबाज वाटत होती. त्याच्या ओंठावर दिसणारें हास्य चेष्टायुक्त दिसत होतें. तो माणूस नसून सैतान आहे अशी त्यांची कल्पना झाली होती. अनेकवेळां त्यानें त्यांना अशाच प्रकारें फसविलें होतें आणि आतां त्यांच्या मनांत त्या साऱ्या आठवणी उफाळल्या होत्या.

ते आपल्या पूर्वींच्या जागेवर बसले आणि म्हणाले, 'झुंजार, या तुझ्या मेजवानीबद्दल मी तुझा फार आभारी आहें.'

झुंजार छताकडे पहात सिगारेटचा धूर सोडीत म्हणाला, 'आनंदराव,

आम्हांहि आमचा वेळ मजेंत गेला. आपण अनेकदां भांडतों एकमेकांना धमक्या देतों पण अशावेळीं तें सारें अजिबात विसरतों. तुम्हीं पोलीसखात्यांत आयुष्य घालविल्यामुळें त्याचा परिणाम म्हणून कधीं कधीं अगदीं वेगळ्या प्रकारें वागतां, पण खरें सांगायचें तर–'

'तूं या मेजवानीचा शेवट चांगला केला नाहींस ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे.' आनंदराव खऱ्याखुऱ्या खेदानें म्हणाले.

झुंजारनें आपल्या भुंवया वर चढवल्या आणि विचारलें, 'आनंदराव, तुम्ही असें कां म्हणालांत ?'

'तूं जो तुझ्या बरोबर एक गुंड बाळगला आहेस– काय बरें त्याचें नांव ?'

'नेताजी ! तो कुस्त्या पाहाण्यासाठीं गेला आहे. त्याच्या ओळखीचा एक सातारी पेहलवान त्याला भेटला. त्यानें नेताजीला आग्रह केल्यामुळें नेताजी त्याच्याबरोबर गेला आहे. नेताजीला इतर करमणुकीच्या कार्यक्रमांपेक्षां कुस्त्या पहाणें आवडतें.'

'अस्सें !' आनंदराव चमत्कारिक आवाजांत म्हणाले, 'आणि तो एकटा गेला नसेलच ?'

'मीं तें तुम्हांला सांगितलेंच आहे. त्याच्याबरोबर तो त्याचा सातारकर मित्र आणि इतरहि एक–दोन पेहलवान आहेत.'

आनंदरावांनीं मान डोलावली. आपल्या मदतनिसाचें बोलणें ऐकल्यापासून त्यांचा रक्तदाब सारखा वाढतच होता. झुंजारच्याहि तें लक्षांत आलें होतें. आनंदराव जरी बाह्यतः दर्शवीत नसले तरी ते आंतून सारखे धुमसत आहेत हें झुंजारला समजत होतें आणि त्यामुळें तो बुचकळ्यांत पडला होता.

'आणि तुझी ती बायको–विजया ?' आनंदरावांनीं विचारलें, 'तिचें काय झालें ?'

'तिनें आज अगदीं उत्तम पेहराव केला होता. दागदागिन्यांनीं नटली होती आणि ती एका मैत्रिणीकडे मेजवानीला गेली आहे. बाकी तिला कांहींहि झालेलें नाहीं.' झुंजार म्हणाला.

'आणि त्या ठिकाणीं ती आपला वेळ अगदीं मजेंत घालवीत असेल नाहीं?'

'अर्थातच. त्यांत आश्चर्य करण्यासारखें काय आहे ?' झुंजार म्हणाला, 'विजूला नुसतें पाहूनच तिचे अनेक मित्र आणि मैत्रिणी बेहोष होतात.'

'होय. ते बेहोष होतात हें अगदीं बरोबर आहे.' आनंदराव म्हणाले,

'पण तरीसुद्धां मध्यरात्र उलटून जाईपर्यंत ती तेथेंच होती इतकें सांगण्यास त्यांतील एक–दोन तरी शुद्धीवर असणार. म्हणजे ती तेथें नसली तरी ते साक्षीदार ती होती असें शपथेवर सांगतील, खरें ना ?'

झुंजार आपल्या खुर्चीवर व्यवस्थित बसला. आनंदरावांच्या मनांत कांहीं तरी धुमसत आहे हें त्यानें ते टेबलाजवळ परतल्यापासून ओळखलें होतें. पण आतां विजयेसंबंधीं ते जें कांहीं बोलले त्यांतून अगदीं वेगळा अर्थ निर्माण होत होता.

झुंजारनें त्यांच्याकडे पाहिलें व तो म्हणाला, 'आनंदराव, तुमच्या मनांत कांहीं तरी वेगळें घोळत आहे.'

त्या साळसूदपणें विचारण्यांत आलेल्या प्रश्नाचा मनांतून आनंदरावांना इतका संताप झाला कीं ते गुदमरले. आणि त्यांना आपला घसा मोकळा करण्यासाठीं कित्येक आवंढे मोठ्या कष्टानें गिळावे लागले.

'माझ्या मनांत अनेक गोष्टी घोळत आहेत. पण काय घोळत आहे हें तुला माहीत आहेच.' ते आपल्या उफाळणाऱ्या रागाला काबूंत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत म्हणाले, 'मी येथें येऊन तुझ्या शेजारीं बसल्यापासून तुला मनांतल्या मनांत आनंदाच्या उकळ्या फुटत असतील नाहीं ?

'आपण या सी. आय. डी. खात्यांतल्या मूर्खाला कसें बनवलें याबद्दल तूं स्वतःचीच पाठ थोपटून घेत असशील आणि या माणसाला आपण केव्हांहि बनवूं शकतो अशी तुला घमेंड वाटली असेल. मी बनलों हें कबूल करतों. पण तूं अनेकदां मला तसें बनविलें आहेस. पण माणूस नेहमींच फसत नसतो. हें कधींकाळीं तरी तुझ्या लक्षांत आलें होतें काय ? कधीं कधीं फसवणाऱ्याच्या मानेला फांस बसतो हें तुला माहीत नाहीं काय ?'

'आनंदराव, भरपूर जेवल्यामुळें तुम्हांला अजीर्ण तर झालें नाहीं ?' झुंजारनें विचारलें, 'अजीर्ण झालेला माणूस अंगावर दारू चढल्याप्रमाणें वाटेल तें बरळतो. मला वाटतें तुम्हीं आतां सोडा घ्यावा कीं तुम्हांला कांहीं गोळ्या आणून देऊं ? तुमचें हें पोट–'

'पोटांत बोट खुपसू नकोस !' आनंदराव रागानें म्हणाले. आतां त्यांचा गुदमरलेला आवाज मोकळा होऊन तो वर चढूं लागला होता. 'माझें अजिर्ण पोट राहूं दे बाजूला. तुला आणखी काय म्हणायचें आहे, तें ऐकण्यासाठींच मीं थांबलों आहें. तूं नेहमींप्रमाणें खोटें बोलण्याची सुरुवात

करण्यापूर्वी मी तुला एक गोष्ट सांगतों ती लक्षांत ठेव. तुझें पाप दडविण्यासाठीं तूं मलाच तुझा साक्षीदार बनविण्याचा जो हा हीन प्रयत्न केला आहेस तो मी हाणून पाडल्याशिवाय राहाणार नाहीं. मग तुझ्या त्या बनावट पुराव्याच्या चिंधड्या उडविण्यासाठीं मला माझें सर्व आयुष्यभर मेहनत करावी लागली तरी चालेल !'

'बनावट पुरावा ?' झुंजारनें भुंवया चढवून मृदु स्वरांत विचारलें.

'होय, मी तेंच म्हणालों !' आनंदरावांनीं खणखणीत आवाजांत बजावलें.

'पण आनंदराव, खरोखरच मला या तुमच्या बोलण्याचा अर्थ समजला नाहीं, झुंजारनें प्रांजलपणें कबुली दिली.

'तुला समजला नाहीं ?' त्याच्यावर डोळे वटारीत आनंदराव म्हणाले. बाटलीला घट्ट असलेलें बूच वर उडावें त्याप्रकारच्या आवाजांत ते बोलले होते, 'तुझा तो नेताजी तुझी ती विजया आणि बहुधा तुझे इतर मित्र आज संध्याकाळपासून तुझ्या वतीनें जें कांहीं करीत होते त्यावर पांघरूण घालण्याचा तुझा हा प्रयत्न फुकट गेला आहे ! मला जेवायला बोलावून आपण इन्स्पेक्टर आनंदरावांबरोबर होतो असें तूं साळसूदपणें सांगणार असशील; तूं हा जो बनावट पुरावा तयार केला आहेस–'

'आनंदराव, तुम्ही हें काय बोलत आहांत ?' झुंजारनें विचारलें. अद्यापहि तो शांतच होता. 'या तुमच्या बोलण्याचा अर्थ काय ?'

गेल्या पांच वर्षांच्या अवधींत झुंजारमुळें आपणांला किती त्रास झाला आहे याची त्यावेळीं आनंदरावांना आठवण होत होती. आणि समोर शांत मुद्रा धारण करून बसलेल्या त्या तरुणाला खावें कीं गिळावें असें त्यांना वाटत होतें.

'याचा अर्थ असा कीं, तूं मला संध्याकाळचे सात वाजल्यापासून मेजवानीच्या निमित्तानें या ठिकाणीं डांबून ठेवलेंस. तुला वाटत असेल कीं, आपल्यासारखा हुशार साऱ्या दुनियेंत नाहीं. कारण तूं कोणत्याहि भानगडींत भाग घेत नव्हतास असें शपथेवर सांगणारा एक जबाबदार अधिकारी साक्षीदार म्हणून तुला मिळवितां आला आहे. पण झुंजार अर्ध्या तासांपूर्वी ठाण्याजवळ एक माणूस मृतावस्थेंत सांपडला आहे आणि त्याच्या प्रेतावर तुझी

निशाणी सांपडली आहे!'

झुंजार आनंदरावांकडे पहातच राहिला!

० ० ०

२ : झुंजार–प्रतिज्ञा!

झुंजार निर्विकार मुद्रेनें आनंदरावांकडे पहात होता. नेहमींप्रमाणें त्यानें आनंदरावांची चेष्टा केली नव्हती, किंवा त्यांच्या फुगीर पोटांत बोटें खुपसण्याचाहि प्रयत्न केला नव्हता.

त्याला ज्यासंबंधीं कांहींच माहिती नव्हती आणि तो अगदीं निरुपद्रवी होता, अशा एका खुनाचा आरोप त्याच्यावर करण्यांत आला होता आणि त्याबरोबरच त्यानें तो खून केला नाहीं असें सिद्ध करणारा जबरदस्त पुरावाहि त्याच्या हातीं देण्यांत आला होता. अशा परिस्थितींत त्यानें आनंदरावांची किती तरी चेष्टा केली असती.

ते त्याच्यावर खुनाचा आरोप करीत होते आणि तेच त्यानें तो खून केला नाहीं असा पुरावाहि देत होते. ही मोठी गंमतीची परिस्थिति होती. पण यावेळीं झुंजारला ती गंमत वाटली नव्हती. त्याचें कुतूहल जागृत झालें होतें.

'आनंदराव, पुन्हां सांगा.' तो म्हणाला.

'तुला मीं तें एकदां सांगितलें आहे आणि तें तूं स्पष्ट ऐकलेंहि आहेस. आतां बोलण्याची पाळी तुझी आहे.' आनंदराव जोरांत म्हणाले, 'तूं काय सांगतोस तें ऐकण्यास मी तयार आहें. कारण तुझ्या कल्पित कथा ऐकणें मला फार आवडतें. या खेपेला तूं मला कोणती कहाणी ऐकवणार आहेस?

'त्यानें आत्महत्त्या केली आणि नंतर चेष्टा करण्यासाठीं तुझी निशाणी गळयांत अडकविली असें सांगणार आहेस काय? चीनच्या माओनें तें तुझ्यासाठीं केलें कीं पाकिस्तानच्या भुत्तोनें ती सर्व व्यवस्था केली होती? झुंजार, तुझी कोणतीहि कथा असूं दे, ती ऐकण्याची माझी तयारी आहे.'

आनंदराव इतक्या शांतपणें आणि तेहि असल्या परिस्थितींत पूर्वी कधींच बोलले नव्हते. कारण झुंजारच्या मिष्किल हास्यानें आणि नजरेनें दर खेपेला

त्यांचा स्वतःवरील ताबा सुटत असे आणि अर्थातच तो त्यांचा अपराध नव्हता. या खेपेला झुंजारनें तसें कांहीं केलें नव्हतें आणि त्यामुळेंच आनंद-रावांना झुंजार-पद्धतीनें बोलतां आलें होतें.

'अहो दीड शहाणे, मीं हा खून केला नाहीं.' झुंजार म्हणाला.

'तूं केला नाहींस हें मला माहीत आहे.' आनंदराव कुचेष्टेनें म्हणाले, 'तूं तर संध्याकाळीं सात वाजल्यापासून या ठिकाणीं माझ्यासमोर हंसत, खेळत व बोलत बसला आहेस. तो माणूस स्वतःच मेला आहे. एका कागदा-वर तुझें नांव आणि पत्ता लिहीत होता. आणि त्या नांवाकडे पहातांच त्याचें हृदय बंद पडलें आणि तो मेला !'

'आनंदराव, तुम्ही तर्क करण्यांत माझ्याइतचेच पटाईत आहांत.' आळ-सावलेल्या आवाजांत झुंजार म्हणाला, 'पण मला असें वाटतें कीं, कोणीं-तरी हलक्या प्रतीचा बदमाष मला पेंचांत अडकविण्याचा प्रयत्न करीत असावा.'

'असें तुला वाटतें !' मान हलवीत हेटाळणीच्या स्वरांत आनंदराव म्हणाले, 'पण मला जर त्या कमी प्रतीच्या बदमाषाला शोधून काढायचें असलें--'

'तर तुम्ही सरळ माझ्या घरीं याल.' झुंजार म्हणाला.

त्यानें ओढावयाला घेतलेली सिगारेट तशीच रक्षापात्रांत ठेवली. उरलेलें पेय संपवून वेटरला बोलावलें आणि पैसे दिले. नंतर तो म्हणाला, 'पण या खेपेला तुम्हांला धांवपळ करावी लागणार नाहीं. मी तुमच्या समोरच बसलों आहें. तुम्हीं माझ्यावर खुनाचा आरोप केलांत आणि तो मी केला नाहीं असेंहि सिद्ध करतां. हा सर्व डाव तुम्हींच शोधून काढला आहे तेव्हां आतां तो पुरा करा. मला आतां अटक करणार ना ?'

आनंदरावांनीं आवंढा गिळला आणि ते म्हणाले, 'मला या खुनाबद्दल अधिक माहिती मिळतांच तुला अटक करण्यांत येईल. तूं कुठें सांपडशील तें मला माहीत आहे---'

झुंजार हसला. 'मीं या प्रकारचे शब्द तुमच्या तोंडून पूर्वींहि ऐकले आहेत.' तो म्हणाला, 'पण त्याप्रमाणें प्रत्यक्षांत कधींच घडलेलें नाहीं. मी कधींच एके जागीं स्थिर नसतों. तेव्हां धोका पत्करतां कशाला ? पण आनंदराव, मीच आतां स्वतःला अटक करतों. माझी मोटार बाहेरच उभी

आहे आणि अद्याप सर्व रात्र शिल्लक आहे. चला. आपण बाहेर जाऊं या. आणि या मीं केलेल्या खुनाबद्दल अधिक माहिती मिळवूं या.'

झुंजार उभा राहिला आणि लोहचुंबकानें खेंचावें त्याप्रमाणें आनन्दरावहि उभे राहिले. त्यांच्या मनांत छोटीशी अनिश्चिततेची ठिणगी पडली होती आणि ती अगदीं खोल रुतली होती. त्यांनीं अशा प्रकारचीं दृश्यें पूर्वीहि पाहिलीं होतीं आणि त्यामुळेंच तर त्यांचे बरेचसे केंस पिकले होते.

झुंजारनें गुन्हा केला आहे याबद्दल त्यांची पूर्वीहि एकदां नव्हे, शेंकडों वेळां खात्री झाली होती. प्रत्येक खेपेला त्याच्या अपराधित्वाबद्दल त्यांना यत्किंचि-तहि संशय नव्हता. पण असें असतांना तो प्रत्येक वेळीं त्यांच्या हातांतून सुटला होता आणि त्यांना त्याचें बेडर व मिस्किल हास्य पहावयास मिळालें होतें.

झुंजार आपलें निरपराधित्व कसें सिद्ध करूं शकतो हें त्यांना कधींच सम-जले नव्हतें पण अगदीं ऐनवेळीं तो असें कांहीं करून दाखवीत असे कीं त्यांना त्यांचा पराजय मान्य करण्यापलीकडे दुसरें कांहीं करतांच येत नसे. त्यामुळें झुंजारवर आरोप ठेवतांना त्यांना नेहमींच मनांतून भीति वाटे– साशंकता वाटे.

आतांहि ते झुंजारबरोबर बाहेरच्या रस्त्यावर आले पण आपण तसें कां केलें तें त्यांना समजलें नव्हतें. झुंजारच्या अनेक गोष्टी त्यांना समजत नसत. ते त्या समजावून घेण्याच्या भानगडींतहि पडत नसत.

'तुम्हांला ही बातमी कोठून मिळाली ?' झुंजारनें मोटार चालविण्याच्या जागेवर बसतांना विचारलें.

'ठाणें पोलीस स्टेशनांतून,' आनन्दरावांनीं उत्तर दिलें. नंतर ते भानावर येऊन म्हणाले, 'पण तुला तें माहीत असायला हवें !'

'बसा.' झुंजार म्हणाला आणि आनन्दराव दुसऱ्या बाजूचें दार उघडून त्याच्या शेजारीं बसले.

पण झुंजारनें नेहमींप्रमाणें आपणांला उत्तर दिलें नाहीं हें आनन्दरावांच्या लक्षांत आलें होतें आणि तें त्यांना विचित्र वाटलें. त्यांच्या मनांतील अनि-श्चिततेंत त्यामुळें आणखी थोडी भर पडली. झुंजारनें नवीन सिगारेट पेट-विली आणि मोटार सुरू करून ती एका हातानेंच वेगानें सुरू केली.

तो सिगारेट ओढीत होता. यापूर्वीहि अनेकदां त्यानें विचार केला होता

कीं मुंबईतील इतर बदमाषांनी त्याच्याकडे कसें लक्ष दिलें नाहीं आणि त्यामुळें आपलें लक्ष त्यांच्याकडे वेधलें जाईल या भीतीनेंच त्यांनीं तसें केलें नसावें असें त्यानें स्वतःला उत्तर दिलें होतें.

म्हणून या रात्रीं ज्या माणसानें अगदीं नवीन युक्तीनें झुंजारला गोत्यांत आणण्याचा प्रयत्न केला होता तो एकतर उतावळा असावा किंवा त्याला स्वतःबद्दल जबरदस्त आत्मविश्वास वाटत असावा आणि तसल्या माणसाची आपण ओळख करून घ्यायला हवी असें झुंजारला वाटत होतें.

झुंजारच्या तीक्ष्ण नजरेला त्यावेळीं शिवाजी महाराजांच्या भवानी तलवारीची धार आली होती आणि तो वेगानें मोटार चालवीत होता. त्यावरून त्याच्या नांवाचा अनधिकृत उपयोग करणाऱ्याला भेटण्याची त्याला घाई झाली होती हें स्पष्ट होत होतें.

त्या हॉटेलांतून बाहेर पडल्यापासून अवघ्या अर्ध्या तासाच्या आंत त्याच्या मोटारीनें शेवटचें वळण घेतलें आणि ती पोलीस–स्टेशनासमोर उभी राहिली. या प्रवासांतील शेवटचीं पंधरा मिनिटें आनन्दराव वाऱ्यानें आपली हॅट बाहेर उडूं नये म्हणून व आपलें मस्तक मागें पुढें जोरानें आपटूं नये या उद्योगांत गढले असल्यामुळें आपण कुठें आणि कशासाठीं चाललों आहोंत हेंहि विसरले होते.

पण मोटार उभी रहातांच बसलेल्या हादऱ्यामुळें आणि पोलीस स्टेशन दिसतांच तें भानावर येऊन त्यांनीं आतांपर्यंत आपल्या हॅटवर ठेवलेला आपला हात काढला आणि ते खालीं उतरून रुबाबानें त्या पोलीस स्टेशनांत शिरले. त्यांच्या मागून पायऱ्या चढणाऱ्या झुंजारला ते तेथल्या रात्रपाळीच्या अधिकाऱ्याला स्वतःची ओळख करून देत आहेत हें ऐकावयास मिळालें.

'साहेब, ते इन्स्पेक्टरांच्या ऑफिसांत आहेत.' तो अधिकारी उठून आणि अदबीनें सलाम करून म्हणाला.

झुंजार आनन्दरावांच्या पाठीमागून आंतल्या खोलींत गेला. तेथें तीन माणसें कॉफीपान करीत बसलीं होतीं. त्यांच्यातील एक खुर्चीवरून आणि अवाढव्य देहावरून इन्स्पेक्टर असावा असें त्याला वाटलें. दुसरे केंस पिकलेले आणि सोनेरी चष्मा लावणारे खात्रीनें पोलिसांचे डॉक्टर होते. तिसरा गणवेष धारण करणारा मोटार–सायकलीनें गस्त घालणारा पोलीस होता.

'मला वाटलें कीं आपण स्वतःच ताबडतोब जावें.' आनंदराव आंत प्रवेश

करतानांच म्हणाले.

इतर स्थानिक पोलीस अधिकाऱ्यांप्रमाणें त्याहि इन्स्पेक्टरला सी. आय्. डी. अधिकाऱ्यानें न बोलावितां हस्तक्षेप करावा हें आवडत नसावें असें त्याच्या चर्येवरून दिसलें. पण 'आलीया भोगासी असावें सादर' या न्यायानें त्यानें बसत्या जागेवरूनच मान हलवून सलामी दिली आणि त्या मोटार–सायकलवाल्याकडे बोट दाखविलें.

'तो तुम्हांला सर्व कांहीं सांगेल.' इन्स्पेक्टर म्हणाले.

'साहेब, सांगण्यासारखें विशेष कांहीं नाहीं.' तो माणूस हातांतील कॉफीचा प्याला बाजूला ठेवीत म्हणाला, 'येथून सुमारें दोन मैलांवर कल्याणकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर तें घडलें. मी माझी पाळी संपवून घराकडे जात होतों तेव्हां मला रस्त्यावर एका बाजूला उभी केलेली एक मोटार आणि त्या मोटारीजवळ उभीं असलेलीं दोन माणसें प्रेतासारखें कांहीं उचलीत आहेत असें दिसलें.

'आणि तें प्रेतच होतें. आपणांला तें रस्त्यावर पडलेलें दिसलें आणि कोणीतरी दुसऱ्या मोटारीखालीं चिरडला असावा अशा कल्पनेनें आम्ही मोटार थांबवून खालीं उतरलों असें ते म्हणाले. पण मी जेव्हां पाहिलें तेव्हां त्या माणसाला गोळी घालून ठार करण्यांत आलें आहे असें दिसलें. मी त्यांना तें प्रेत त्यांच्या मोटारींत घालण्यास मदत केली. नंतर मोटार–सायकल त्यांच्या मोटारीबरोबर चालवीत त्यांना येथें आणलें.'

'त्यावेळीं किती वाजले होते ?' आनंदरावांनीं विचारलें

'मी जेव्हां त्या मोटारीजवळ थांबलों तेव्हां साडेदहाचा सुमार होता. बरोबर पावणे अकरा वाजतां आम्हीं तें प्रेत येथें आणलें.'

'त्या माणसावर गोळी कशी झाडण्यांत आली होती ?'

आनंदरावांच्या या प्रश्नाचें उत्तर डॉक्टरांनीं दिलें. ते म्हणाले, 'त्याच्या मस्तकाच्या पाठीमागल्या भागावर गोळी झाडण्यांत आली होती. ती अगदीं जवळून आणि जड पिस्तुलानें झाडण्यांत आली होती. त्या माणसाला तत्काळ मृत्यूनें गांठलें असावें.'

'मला असें सांगण्यांत आलें कीं त्या प्रेतावर तुम्हांला झुंजारची निशाणी सांपडली.' आनंदराव म्हणाले, 'ती तुम्हांला कधीं सांपडली ?'

इन्स्पेक्टरांनीं पुढ्यांतील टेबलावरील कागदांची चाळवाचाळव केली तसें

कर्त्यांना ते म्हणाले, 'आम्ही जेव्हां त्याच्या कपड्यांची झडती घेतली तेव्हां आम्हांला ती त्याच्या कोटाच्या आंतल्या खिशांत मिळाली.'

इन्स्पेक्टरला पुढ्यांतील कागदपत्रांत एक कागदाचा छोटा तुकडा मिळाला आणि त्यानें तो पुढें केला. आनंदरावांनीं तो घेऊन चुरगळलेला कागद हातानेंच सारखा केला. कुठल्या तरी सामान्य डायरीचें फाडलेलें तें पान होतें. त्यावर झुंजार हें नांव लिहिलेलें होतें आणि त्याखालीं झुंजारचा पत्ता लिहिलेला होता.

आनंदरावांनीं त्या कागदावरील हस्ताक्षर बारकाईनें पाहिलें. नंतर तो कागद झुंजारपुढें करून ते म्हणाले, 'आणि मला वाटतें हें तूं लिहिलें नसावीलच ?'

एकाएकीं त्या खोलींतील इतर तिघांची चलबिचल उडाली. कारण जरी झुंजारची ओळख करून देण्यांत आली नव्हती. तरी तो आनंदरावांचा मदतनीस असावा असें त्यांनीं गृहीत धरलें होतें.

आनंदरावांनीं त्यांच्याकडे पाहिलें आणि खुलासा केला, 'हाच तो झुंजार !'

त्या स्थानिक माणसांना मोठेंच आश्चर्य वाटलें. पण आनंदरावांनीं दीर्घ उसासा सोडून त्याहिबद्दल खुलासा केला.

'मीं यांत फार मोठें चातुर्य दाखविलें आहे असें कृपा करून समजूं नका.' ते म्हणाले, 'आज संध्याकाळपासूनच तो माझ्याबरोबर आहे. सात वाजल्यापासून आतांपर्यंत तो पांच मिनिटेंहि माझ्या दृष्टीआड झालेला नाहीं.'

डॉक्टर इतके चपापले कीं त्यांच्या हातांतील प्याल्यांतील कॉफीचे कांहीं थेंब त्यांच्या इस्त्री केलेल्या तुमानीवर पडले. पण त्याकडेहि दुर्लक्ष करून ते म्हणाले, 'पण ... पण हें अशक्य आहे ! मीं तपासणी केली तेव्हांसुद्धां प्रेत गरम होतें. त्यावेळीं त्याला मृत्यूनें गांठून तीन तासांपेक्षां अधिक वेळ खचित झाला नव्हता !'

'तसें कांहीतरी असेल अशी माझी अपेक्षाच होती. कारण त्याशिवाय बनावट पुरावा तयार करण्याची सारी मेहनत फुकट गेली असती.'

झुंजारनें तो कागदाचा तुकडा पुन्हां इन्स्पेक्टरांच्या टेबलावर ठेवला. त्याला त्या कागदावरील मजकुराकडे पहातांना मनांतून भारीच चमत्कारिक वाटलें होतें. त्यानें तें नांव लिहिलें नव्हतें. पण कदाचित विजयाहि त्यानें तें

लिहिलें नाहीं असें म्हणूं शकली नसती. झुंजार अनेकदां तशा प्रकारची निशाणी त्यानें शिक्षा केलेल्या बदमाषांच्या खिशांत ठेवीत होता.

अर्थात तेवढ्याच पुराव्यावरून पोलीस त्याच्याविरुद्ध कांहींच सिद्ध करूं शकत नव्हते. कोणीतरी आपल्या हस्ताक्षराची बेमालूम नक्कल करीत असावा असें तो कुठल्याहि कोर्टात म्हणूं शकला असता आणि त्यानेंच तो कागद त्या माणसाच्या खिशांत ठेवला असें पोलीस पुराव्यानें कधींहि सिद्ध करूं शकले नसते.

पण झुंजारची ती निशाणी जनतेच्या, विशेषत: बदमाषांच्या परिचयाची होती आणि त्यामुळेंच ती पोलिसांच्याहि ओळखीची झाली होती. जेथें कायदा शासन करूं शकत नाहीं तेथें झुंजार पारिपत्य करूं शकतो असा त्या झुंजार-निशाणीचा अर्थ होता. त्या निशाणींचा वाटेल त्या ठिकाणीं उपयोग केला जात नव्हता. ती निशाणी दारावर चिटकविलेली किंवा ती घरांत पडलेली पहातांच मोठमोठ्या बहाद्दर बदमाषांच्या हृदयाचाहि थरकांप उडत होता.

त्या खोलींतील तिघेहि प्रश्नार्थक मुद्रेनें आणि अतिशय आश्चर्यानें पहात होते. पण झुंजारनें अगदीं शांतपणें त्यांच्या नजरेला नजर भिडविली होती. त्यानें विचारलें, ' तो माणूस कोण होता ?'

इन्स्पेक्टरांनीं लागलींच उत्तर दिलें नाहीं. पण आनंदरावांनीं जेव्हां तोच प्रश्न विचारला तेव्हां त्यांनीं आपल्या पुढ्यांतील कागदपत्रांची पुन्हां चाळवा-चाळव केली आणि ते म्हणाले, ' त्याच्याकडे पासपोर्ट होता. त्याच्या खिशां-तील कोणतीहि वस्तु चोरण्यांत आली असावी असें दिसलें नव्हतें. पासपोर्ट-वरून त्याचें नांव जॉन डिसूझा असें होतें. वय तीस वर्षें आणि रहाणारा गोव्याचा.'

' त्याचा धंदा ?' आनंदरावांनीं विचारलें.

' वैमानिक होता.' इन्स्पेक्टर पासपोर्टवरून नजर फिरवीत म्हणाले.

झुंजारनें आपली सिगारेट-केस खिशांतून काढली. त्याची विचारीनजर त्या टेबलावर ठेवलेल्या पण त्यानें न लिहिलेल्या कागदाकडे गेली. कुणीतरी त्याच्या मानेला फांस लावण्याची खटपट करीत होतें असाच त्याचा अर्थ होता.

' ज्यांनीं रस्त्यावर त्या डिसूझाचें प्रेत उचललें होतें ते कोण होते ?' त्यानें

इन्स्पेक्टरांना विचारलें.

पुन्हां ते इन्स्पेक्टर घुटमळले आणि पुन्हा आनंदरावांनीं तोच प्रश्न विचारला. इन्स्पेक्टरांनीं आपले ओंठ घट्ट आंवळले होते. त्यांना तो प्रश्न विचारण्याची पद्धत मुळींच आवडली नव्हती जर त्यांना त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागतां आलें असतें तर त्यांनीं झुंजारला केव्हांच तेथल्या कोठडींत बंद केले असतें. आणि उलट तपासणी करण्याचें काम स्वतःच केलें असतें.

एखाद्या शाकाहारी माणसाच्या तोंडांत जबरदस्तीनें मांसाहार कोंबण्यांत यावा तशा प्रकारची चर्या बनवून त्यांनीं अगदीं बारीक अक्षरांत लिहिलेला रिपोर्ट उचलला.

'श्रीमंत हंबीरराव रावराणे. ते कल्याणजवळ त्यांच्या वाड्यांत रहातात.' इन्स्पेक्टर नाखुषीनेंच म्हणाले,'त्यांनीं व त्यांचा ड्रायव्हर दत्तोबा पवार यांनीं तें प्रेत प्रथम पाहिलें'

'आणि ते तेथें फार काळ राहिले नसणार ?' झुंजार म्हणाला.

इन्स्पेक्टर इतक्या जोरानें उसळी घेऊन मागें झाले कीं त्यांची खुर्ची जोरानें करकरली त्यांनीं जोरांत विचारलें, 'मी त्यांना अटक करायला हवी होती असें तुम्हांला वाटतें कीं काय ?'

डॉक्टर एखाद्या लहान मुलाला समजावून सांगावें त्याप्रमाणें म्हणाले, 'श्रीमंत हंबीरराव रावराणे हे या भागांतील ऑनररी मॅजिस्ट्रेट आणि सरकारच्या कित्येक समित्यांचे कायमचे सभासद आहेत.'

'म्हणजे ते तंग सुरवार आणि लांब कोट व फेटा बांधीत असतील ?' झुंजारनें विचारलें.

'ते येथें आले तेव्हां त्यांनीं फेटा बांधलेला नव्हता.' इन्स्पेक्टर जोरांत म्हणाले.

झुंजार हंसला आणि त्याचें तें हास्य पाहून आनंदराव अधिकच अस्वस्थ झाले. त्यांच्या मनांतील अनिश्चिततेंत आतां जास्तच भर पडली होती. आपली बाजू अधिकाधिक डळमळीत होत आहे असें त्यांना वाटत होतें आणि त्यामुळें त्यांच्या शरीराचें तापमान अचानक भडका होईल इतकें वाढलें होतें.

'आनंदराव, आपण चांगलीच प्रगति करीत आहोंत.' झुंजार म्हणाला, 'मी येथें येण्यासाठीं स्वतःला अटक केली होती. तुमच्यासाठीं तुमचें काम

करण्याची आणि तुमचा रक्तदाब वाढूं नये म्हणून तुम्हांला मदत करण्याची माझी नेहमींच तयारी असते. आतां मींच माझ्यावर आरोप ठेवावा, स्वतःच माझी झडती घ्यावी आणि कोठडींत स्वतःला बंद करून घ्यावें असें तुम्हांला वाटतें कीं तुमचा कांहीं वेगळाच विचार आहे ?'

'मी त्याबद्दल विचार करीत आणि नंतर काय तें कळवीन.' आनंदराव समोर बसलेल्या तिघा प्रेक्षकांसमोर आपली मानहानि होऊं नये म्हणून ताठ्यानें म्हणाले.

'आनंदराव, तुम्ही ताजे मासे खात जा. त्यामुळें तुमची बुद्धि जास्त चलाख होईल.' झुंजारनें सल्ला दिला.

त्यानें तोंडांतील सिगारेट जमिनीवर टाकली. ती पायानें चोळून विझ-विली आणि कोटाचीं बटणें लावलीं. त्याचे भेदक डोळे आनंदरावांवर रोख-लेले होते. जणूं काय तो बेडरपणें त्यांना आव्हान देत होता. त्या केवळ नजरेनेंच वाऱ्यानें आग भडकावी त्याप्रमाणें आनंदरावांचें पित्त खवळलें होतें.

'आनंदराव, तो जो कोणी जॉन डिसूझा होता त्याच्याबद्दल आतां मी जें ऐकलें त्याखेरीज मला काहीच माहिती नाहीं हें मी पुन्हां सांगत आहें.' झुंजार म्हणाला, 'तुम्ही या माझ्या बोलण्यावर विश्वास ठेवावा अशी माझी अपेक्षा नाहीं, कारण तुमच्यांत तेवढी अक्कल नाहीं. पण मी जें सांगतों तें अगदीं सत्य आहे आणि तुमच्या अंगावरील शर्ट तुम्ही चढविण्यापूर्वीं जितका स्वच्छ होता तितकें माझें मन साफ आहे.'

'तूं खोटारडा आहेस !' आनंदराव खेंकसले.

'तुमचा धोबी कसें काम करतो हें अर्थातच तुम्हांलाच माहीत असणार. पण तुम्हाला तसल्या प्रकारच्या माणसांचीच बोलणीं समजणार.' झुंजार शांतपणें म्हणाला. पण त्याची नजर आतां क्रुद्ध बनली होती. 'तुम्ही डिटेक्टिव्ह नाहीतच कसलाहि संशय आला कीं तो झुंजारवर ढकलावा एव-ढेंच तुम्हांला समजतें.

'आनंदराव, या खेपेला मी तुमची चांगली जिरविण्यासाठीं आणि तुम्हांला अद्दल घडविण्यासाठीं हा जो कारस्थानी माणूस आहे त्याला स्वतः पकडणार आहें. जो कोणी माझ्या नांवाच्या निशाणीचा दुरुपयोग करतो तो माझा शत्रु आहे. मी त्याला जेव्हां चांगला धडा शिकवीन तेव्हां तुमचीहि प्रकृति ठीक

होईल. नंतर तुम्ही घुटमळत, घोटाळत हें तुमचें पुढें आलेलें पोट घेऊन माझ्याकडे याल...'

झुंजार आनंदरावांच्या पोटांत बोट खुपशीत होता आणि त्या छोटयाशा जागेंत त्यांना मागें सरकण्यास पुरेशी जागा नव्हती. ते मोठयानें ओरडून म्हणाले, 'पुन्हां तसें करूं नकोस!'

'तुम्ही याल आणि माझी क्षमा मागाल.' झुंजार म्हणाला.

आणि त्याची त्यावेळची मुद्रा आणि आवाज ऐकून आनंदरावांना क्षणभर असें वाटलें कीं जर खरोखरच झुंजार म्हणतो त्याप्रमाणें जर कोणी त्याला पेंचांत पकडण्याचा प्रयत्न केला असला तर ईश्वरच त्या माणसाचें संरक्षण करो!

० ० ०

३ : विलक्षण प्रकार!

झुंजारच्या संग्रहीं सर्व प्रकारचे नकाशे होते. त्यांतील कांहीं त्यानें विकत घेतले होते, कांहीं बऱ्याच खटपटी लटपटी करून मिळविले होते, तर कांहीं त्यानें खास तज्ज्ञांकडून तयार करविले होते

त्या नकाशांवरून त्यानें हंबीररावाचा वाडा कुठें आहे तें पाहिलें. त्याच्याशीं वैर करणारा एक हंबीरराव त्याला पूर्वीं भेटला होता. आतां या दुसऱ्याचें नांवहि हंबीरराव आहे हें समजतांच तोच आपणांशीं शत्रुत्व करीत असावा अशी त्यानें मनाशीं खूणगांठ बांधली होती.

या हंबीररावाची इस्टेट सुमारें तीस एकर होती, ती तुसगांव नांवाचें खेडें आणि कल्याणची खाडी यांमध्यें होती. त्या इस्टेटीच्या दक्षिणबाजूस खडकांची नैसर्गिक सरहद्द होती. उत्तर दिशेला तुसगांव खेडयापासून कल्याण-ठाणें या हमरस्त्याला भेटणारा रस्ता होता.

दुसऱ्या रात्रीं भोजनापूर्वीं सरबताचे घुटके घेत, त्या नकाशाची पहाणी करीत झुंजार आपल्या बैठकीच्या खोलींत बसला होता. त्या वाडयाच्या आजूबाजूच्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास करीत होता. त्याची

स्मरणशक्ति फार चांगली होती. त्यानें ती जागा, तिच्याकडे जाणारे छोटे मोठे रस्ते वगैरे लक्षांत ठेवले.

शत्रूवर सरळ चढाई करणें हें झुंजारचें नेहमींचेंच तंत्र होतें. आणि त्याला या हंबीररावाबद्दल माहिती मिळवायची असल्यामुळें सरळ त्याच्या घराला भेट देणें आणि तेथील निसर्गशोभा स्वत: पहाणें त्याला फार आवडण्याजोगें होतें.

' पण या कारस्थानाशीं त्या हंबीररावाचा संबंध असावा असें तुम्हांला कां वाटावें ?' विजयेनें विचारलें.

' कारण मला पोलीस जें सांगतात तें फारसें खरें वाटत नाहीं.' तो गंभीर स्वरांत म्हणाला, ' आनंदरावांना बड्या लोकांचा बडेजाव नेहमींच भुरळ पाडतो पण माझें मन त्यांच्या अगदीं विरुद्ध असतें. दुसरी गोष्ट, ते रस्त्यांत पडलेलें प्रेत उचलून स्वत:च्या मोटारींत घालण्याची खटपट करीत असतांना तें गस्त घालणाऱ्या मोटार–सायकलवाल्या पोलिसाला दिसलें होतें ही गोष्टहि मला विचित्र वाटते.

'हंबीररावासारखा बडा माणूस रस्त्यांत पडलेलें प्रेत पाहतांच आपल्या ड्रायव्हरला तेथें उभें करून ती माहिती देण्यासाठीं पोलीस स्टेशनवर जाईल किंवा त्या दिशेनें जाणारी मोटार येईपर्यंत थांबेल. मला तर जणूं काय त्या मोटारसायकलीवरून येणाऱ्या पोलिसाची तो वाट पहात होता व तो येत आहे असें पहातांच त्यानें तें प्रेत उचलण्याचें नाटक केलें असावें असें वाटतें.'

नेताजीला विचार करण्याइतकी बुद्धि नव्हती आणि तो अद्याप झुंजारच्या हाताखालीं फारसा तरबेज झाला नव्हता. तो आतां मालकाचें बोलणें ऐकत होता आणि त्याला त्यांतलें फारसें समजत नव्हतें.

' मालक, मी तुमच्याबरोबर येईन.' तो म्हणाला.

' हें तुला झेपण्यासारखें आहे काय ?' झुंजारनें त्याच्याकडे कुतुहलानें पहात विचारलें.

' मला कांहींच समजत नाहीं.' नेताजीनें प्रांजलपणें कबुली दिली–' मी आतांपर्यंत कधींच चोरी केलेली नाहीं. पण आपणांला ते श्रीमंतांचे कपडे हवे आहेत कशासाठीं ?'

विजयानें त्याच्याकडे आश्चर्यानें पहात विचारलें, ' कसले कपडे?'

' मालक संध्याकाळीं त्या सरदाराच्या सुरवार अंगरखा आणि फेटया

बद्दल बोलत होते. तेव्हां मला वाटलें कीं, ते मालकांच्या मनांत भरले असावेत.' नेताजी म्हणाला.

झुंजारनें आपल्या कपाळावर हात मारून घेतला.

त्याच मध्यरात्रीं झुंजारची वेगवान मोटार हंबीररावाच्या घराकडे जाणाऱ्या रस्त्याच्या कोपऱ्यावर उभी होती. या असल्याप्रकारच्या कामगिरीवर नेताजीला बरोबर घेणें आणि जंगली हत्ती जवळ बाळगणें सारखेंच होतें. पण नेताजी भलताच उत्साहित बनला होता आणि तो भावनाशील होता, त्यामुळें त्याचें मन दुखविणें झुंजारच्या जिवावर आलें होतें.

शिवाय त्याला या खेपेला विजयेला बरोबर घ्यावयाचें नव्हतें. ती म्हणजे त्याची राखीव फौज होती मोटार उभी करून झुंजार बाहेर पडला आणि त्यानें पाठीमागलें जादा चाक आणि हत्यारांची पेटी मोटारीच्या एका टायरजवळ रस्त्यावर ठेवली. नेताजी मालकाकडे बुचकळयांत पडलेल्या नजरेनें पहात होता.

'नेताजी, या ठिकाणीं मला तुझी मदत लागणार आहे.' नेताजीला झुंजार खूष करण्यासाठीं त्याच्या पाठीवरून हात फिरवीत म्हणाला, 'तूं घराकडे जाण्याच्या घाईंत असलेला मोटारवाला आहेस आणि दुर्दैवानें या ठिकाणीं तुझ्या मोटारीचा टायर पंक्चर झाला आहे आणि तूं तो दुरुस्त करण्याची खटपट करीत आहेस.'

'पण टायर पंक्चर झाला आहे कुठें ?' नेताजीनें विचारलें.

'गाढवा, मोटारीला कांहींच झालेलें नाहीं. तूं टायर दुरुस्त करण्याचें नाटक करावयाचें. समजलें ना ?

'समजलें.' नेताजी उत्साहानें म्हणाला, 'पण मालक आपण जी चोरी करावयाची त्याचाच हा भाग ना ?'

'अर्थातच हा त्यांतील अतिशय महत्त्वाचा भाग आहे.' झुंजार म्हणाला. 'आजूबाजूच्या गांवांतील कोणीं पोलीस या ठिकाणीं कधीं गस्त घालीत येईल याचा नेम नाहीं. आणि जर त्यानें या ठिकाणीं मोटार उभी आहे आणि आंत कोणींच नाहीं असें पाहिलें तर त्याला संशय येईल.,

'ठीक आहे मालक, आतां माझ्याबरोबर लक्षांत आलें.' नेताजी छाती पुढें काढीत म्हणाला, 'तुमच्या गैरहजरींत जर कोणी पोलीस येथें आला तर मीं त्याचें डोकें फोडायचें !'

'अरे बाबा, तूं तसलें कांहींच करायचें नाहीं.' झुंजार थकलेल्या स्वरांत म्हणाला, 'या राज्यांत तसलें प्रकार चालत नाहींत. तूं फक्त मोटार दुरूस्त करीत आहेस अशी चांगली बतावणी करायची. पोलीस येथें आला तर कदाचित् तो तुझ्याबरोबर कांहीं बोलण्याचा प्रयत्न करील.'

'मालक, पण त्यानें तसें केलें तर मीं काय करायचें?'

'तूंहि त्याच्याबरोबर बोलायचें. घरीं आपली बायको एकटीच आहे आणि ती आपल्या वाटेकडे डोळे लावून बसली असणार. त्यांतून हे थंडी वाऱ्याचे दिवस आणि हा मध्येंच घोटाळा झाला असें तूं त्याला सांग. त्यालाहि त्याच्या बायको–मुलांची आठवण होईल, असें तूं जर कांहीं बोललास तर तो फार वेळ येथें न थांबतां येथून निघून जाईल. पण कृपा करून तूं त्याचें डोकें फोडूं नकोस.'

'मालक, आतां सर्व माझ्या डोक्यांत शिरलें आहे. तुम्ही मुळींच चिंता करूं नका.' नेताजी म्हणाला, 'मी तें सर्व बरोबर करीन.'

'तूं जर तें बरोबर केलें नाहींस तर ईश्वरच तुझें संरक्षण करो.' झुंजार म्हणाला आणि तेथून दूर झाला.

हंबीररावाच्या त्या बाजूच्या सरहद्दीला त्या ठिकाणीं सुमारें आठ फूट उंचीचें मजबूत लांकडाचें कुंपण घालण्यांत आलें होतें आणि त्यावर कांटेरी तारांच्या तीन रांगा, टोंकदार लोखंडी ब्रॅकेटवर बसविल्या होत्या.

झुंजारऐवजीं इतर कोणी कमी अनुभवाचा आणि विशेष आत्मविश्वास नसलेला माणूस असता तर ती व्यवस्था पाहून तेथेंच थांबला असता आणि झुंजारलाहि आपल्या मार्गांतील तो अडथळा कसा दूर करावा याबद्दल विचार करण्यासाठीं कांहीं वेळ खर्च करावा लागला असता.

पण झुंजारनें ज्या ठिकाणीं मोटार उभी केली होती तिच्याच वर कांहीं फुटांवर कुंपणाच्या आंत असलेल्या एका प्रचंड वटवृक्षाची मोठी फांदी लोंबकळत होती. खरें पाहिलें तर ती लोंबकळणारी फांदी पाहूनच झुंजारनें त्या ठिकाणीं मोटार थांबविली होती.

तो मोटारीच्या टपावर चढला आणि त्यानें उंच उडी घेऊन ती फांदी पकडली. नंतर जणूं काय तो आफ्रिकेंतील गोरीला माकडाच्या वंशांत जन्मला होता अशा प्रकारें उलट उडी घेऊन तो त्या फांदीवर चढला. अंधारांत त्या फांदीच्या आधारें पुढें सरकणें सोपें नव्हतें. पण झुंजारनें कशी-

बशी त्या फांदीवरून बाजूची दुसरी मोठी फांदी पकडली आणि त्यावरून लोंबकळत त्यानें मुख्य झाड गांठलें व नंतर हळूंच कुंपणापलीकडच्या वाढलेल्या गवतांत उडी घेतली.

तेथूनहि त्याला नेताजी मोटारीच्या चाकाबरोबर धडपड करीत असतांना जें मोठ्यानें पुटपुटत होता तें ऐकूं येत होतें. पण आतां त्यानें नेताजीबद्दल विचार करण्याचें सोडून दिलें होतें कारण तसें करण्यांत आतां कांहींच फायदा नव्हता.

त्यानें आपल्या समोरच्या जागेवरून नजर फिरविली. त्या ठिकाणीं कांहीं मध्यानें लावण्यांत आलेलीं झाडें होतीं आणि तो ज्यावरून तेथें उतरला तसले कित्येक जुनाट वृक्षहि होते. त्या झाडांच्या छायेंतून आकाशहि तितकेसें स्पष्ट दिसत नव्हतें आणि उघडी जागा तेथून बरीच दूर असावी असा त्याचा तर्क होता.

पण त्यानें अभ्यासिलेला नकाशा आठवून झुंजार त्या झाडींतून पुढें चालूं लागला. कारण हंबीररावाचा वाडा कुठेंतरी त्याच दिशेला आहे अशी त्याची खात्री होती. त्याच्या पावलांच्या आवाजानें दचकलेला कुठला तरी छोटा पक्षी चीत्कार करीत बाजूच्या अंधाराकडे धांवला. त्या भागांत इतरहि कांहीं जनावरें असावींत असें त्यांच्या हालचालींवरून त्यानें ओळखलें होतें, पण त्या जागेंत त्यांचा मार्ग रोखणारे खड्डे, किंवा तारांचे सांपळे नव्हते.

ती पुढील मोकळी जागा त्याच्या अंदाजापेक्षांहि फार दूर होती आणि आपण फार थोडी प्रगति करीत आहोंत असें चालत असतांना त्याला वाटत होतें. नंतर त्याला एक शेत लागलें. त्या शेताच्या एका बाजूला सुमारें वीस यार्डांवर ओळीनें लावलेलीं कित्येक झाडें होतीं आणि त्यावरून तेथें दुसरें कुंपण असावें असें दिसत होतें.

झुंजारनें तें शेत ओलांडलें आणि तो त्या आंतल्या कुंपणाजवळ आला. नंतर त्यानें पाहिलें कीं तें तसें पक्कें कुंपण नव्हतें तर त्या ठिकाणीं सुमारें सहा फूट उंचीचीं झुडपें ओळीनें होतीं. तें कुंपण त्याला कांहींहि अडचणी-शिवाय पहातां आलें होतें. कारण तो त्यापासून कांहीं यार्डांवर असतांना पलीकडच्या बाजूला चकाकणारा प्रकाश त्या झुडपांवर क्षणभर पसरला होता.

प्रथम त्याला वाटलें कीं आकाशांतील चंद्रानें त्याचवेळीं कुठल्या तरी

ढगांतून आपलें डोकें वर काढलें असावें. पण नंतर तो प्रकाश अधिकच तेजस्वी बनला आणि तो त्याच्या अंगावर पडणार असें दिसतांच तो त्वरेनें जवळच्या एका झाडाखालच्या अंधाराकडे सरकला आणि तो तसें करीत असतांनाच त्याला कसला तरी आवाज ऐकूं आला.

प्रथम त्याला त्या आवाजाचें कांहीं विशेष वाटलें नाहीं. मध्यरात्र उलटली होती. त्या शांत वातावरणांत तेथून अर्ध्या मैलावर असलेल्या कुठल्या तरी रस्त्यावरून जाणाऱ्या मोटारीचा तो आवाज असावा आणि ती मोटार जवळजवळ येत असल्यामुळें तो आवाजहि वाढत होता.

पण एकाएकीं तो आवाज अधिकच वाढत गेला आणि तो कुठल्याहि मोटारीचा आवाज नसावा हें त्याच्या लक्षांत आलें आणि त्यानें सावधगिरीनें कानोसा घेण्यास सुरुवात केली. झुंजार ऐकत होता. तो आवाज एकदम वाढला आणि बंद झाला. झुंजारच्या कपाळावर आंठ्या पसरल्या.

झुंजार जेथें उभा होता त्या झाडाप्रमाणेंच तो अगदीं स्तब्ध राहिला. जणूं काय तो त्या झाडाचाच एक भाग बनला होता. त्यानें पाय उंचावून त्या झुडुपापलीकडे डोकावून पाहिलें. तो उभा होता ती जागा उंचवटयाची होती त्यामुळें त्याला पलिकडून येणाऱ्या प्रकाशाचे किरण अगदीं स्पष्ट पहावयास मिळाले.

त्या कुंपणापलीकडच्या सपाट शेतांत मध्यें बरेंच अंतर सोडून दोन होळ्या पेटविण्यांत आल्या होत्या. तें काय आहे हें अनेक प्रकारचे अनुभव घेतलेल्या झुंजारच्या लागलीच लक्षांत आलें. जुन्या कापसांचे गठ्ठे त्यावर पेट्रोल किंवा तसेंच कांहीं ओतून ते पेटविण्यांत आले होते.

नंतर त्याला तसल्या कित्येक होळ्या पेटविण्यांत आलेल्या दिसल्या. त्या पेटविणाऱ्या माणसाची आकृतीहि त्याला दिसली. त्या होळ्यांच्या दोन ओळी होत्या आणि त्यांमधील अंतर त्याच्या अंदाजाप्रमाणें दोनशें यार्डाहून जास्त होतें. त्या प्रकाशांत त्याला कुंपणापलीकडची अगदीं सपाट जागा स्पष्ट दिसूं लागली.

नंतर त्याच्या डोक्यावरून घोंघावणारा वारा जात आहे असें त्याला वाटलें. जणूं काय कोणी प्रचंड पक्षी तेथल्या झाडाच्या शेंडयावरून त्या पलीकडच्या प्रकाशाकडे धांवत होता. नंतर त्याला त्या प्रकाशावर घिरटया घालणाऱ्या त्या विचित्र पक्ष्याची आकृति दिसली. ती आकृति त्या दोन होळ्यांच्या रांगा-

मध्यें जमिनीवर उतरली आणि त्याचवेळीं त्या होळ्या एकामगून एक विझ-विण्यांत आल्या.

झुंजार त्या विझविण्यांत येणाऱ्या होळ्यांकडे पहातच राहिला. तो पंधरा मिनिटांपूर्वी तेथें आला असता तर त्याला कदाचित अतिशय मोठ्या संकटाला तोंड द्यावें लागलें असतें आणि त्याचा किंवा इतर कुणाचाहि फायदा झाला नसता.

पंधरा मिनिटें उशिरां तो तेथें आला असता तर त्याला कांहींच पहावयास मिळालें नसतें. केवळ योगायोगानेंच तो त्या ठिकाणीं हजर झाला होता. झुंजारवर ईश्वरी कृपा होती त्याचेंच तें उदाहरण होतें. त्याला उरलेल्या होळ्यांच्या प्रकाशांत एक माणूस तें छोटें विमान पलीकडच्या अंधाराकडे लोटीत नेत आहे असें दिसलें.

कांहीं सेकंदानंतर दुसरा एक माणूस त्याला मदत करण्यासाठीं आला तो वैमानिक होता, हें त्याच्या पेहरावावरून स्पष्ट दिसत होतें. विमानाचें इंजिन बंद करण्यांत आलें होतें आणि त्या विलक्षण नाटकाचा तो शेवटचा प्रवेश अगदीं शांततेनें करण्यांत येत होता.

तीं दोन माणसें विमान ढकलीत दूर नेत होतीं. कुठेंतरी जवळच विमान बेमालूमपणें लपविण्यासाठी जागा तयार करण्यांत आली होती आणि त्या जागेकडेच तें लोटण्यांत येत होतें. त्यानंतर शेवटची होळी विझली आणि त्या सपाट जागेवर संपूर्ण अंधःकार पसरला.

झुंजारनें दीर्घ निःश्वास सोडला आणि तो त्या झाडाच्या छायेंतून बाहेर पडला. हंबीरराव रावराणे याच्याबद्दल झुंजारनें अनेक तर्क केले होते. पण तो बनावट देखावे तयार करण्यांत इतका निपुण असेल आणि विमानाच्या साहाय्यानें चोरटा व्यापार करणारा असेल असें त्याच्या पूर्वी कधीं स्वप्नींहि आलें नसतें.

पण झुंजार नव्या कल्पना लागलीच आत्मसात करूं शकत असे. त्यानें जें कांहीं पाहिलें होतें त्यावरून त्या जागेच्या मालकाची अधिक तपासणी करणें आवश्यक आहे आणि वेळ न गमवितां तें काम उरकलें पाहिजे असें त्यानें ठरविलें.

ती शेवटची होळी विझल्यानंतर त्या पलीकडच्या सपाट मैदानावर आणि आजूबाजूला शांततामय अंधःकार पसरला होता. त्या जागेच्या बाहेरून

कोणीं तें विमान पाहिलेंच असलें तर तें पलीकडच्या कल्याणच्या खाडी-वरून दूर गेलें असणार असें पहाणाऱ्याला वाटलें असते.

सामान्य नागरिकानें त्याकडे तर लक्षहि दिलें नसतें. कारण रात्रीच्या वेळीं आकाशांतून विमान जाणें ही एक नेहमींचीच आणि साधी गोष्ट होती. पण ज्याला तो प्रकार आंतून आणि जवळून पहावयास मिळाला होता त्याला तो चोरटेपणाचा, बेकायदेशीरपणाचा वाटला असता आणि तसला प्रकार एका ऑनररी मॅजिस्ट्रेटच्या आणि कित्येक सरकारी समित्यांच्या कायम सभासदाच्या हद्दीत घडावा याचे अतिशय नवल वाटलें असतें.

पण झुंजार केवळ नवल वाटून थांबणारा नव्हता. त्यानें त्या रहस्याचा भेद करण्याचें ठरविलें होतें. त्यानें हालचाल करण्याचा निर्णय घेतला आणि त्याचवेळीं चंद्रम्यानें ढगांतून आपलें डोकें वर काढलें.

अनेक चमत्कारिक गोष्टी घडल्यामुळें झुंजारचे प्राण वांचले होते. एखादी खिडकी उघडणें किंवा कोणीं पेटती सिगारेट खालीं टाकणें अशा अगदीं क्षुल्लक गोष्टींमुळें त्याची महान संकटांतून सुटका झाली होती. पण चंद्रानें ढगांतून बाहेर डोकावणें आणि एका सशानें बाहेर धांव घेणें अशा चमत्कारिक युतीमुळें त्या रात्रीं त्याचे प्राण वांचले हा एक भवितव्याचा महान चमत्कार होता.

चंद्रानें बाहेर डोकावलें आणि एका क्षणानंतर तो ससा एका झुडपांतून दोन झाडांमध्यें पसरलेल्या अस्पष्ट चंद्रप्रकाशांत आला. झुंजार त्यावेळीं इतका स्तब्ध उभा होता कीं, त्या सशालाहि त्याच्याकडे लक्ष द्यावेसें वाटलें नव्हतें. पलीकडच्या सपाट मैदानावर जो प्रकाश चमकला आणि नाहींसा झाला त्यामुळें त्या सशाचें कुतूहल जागृत झालें होतें आणि या चमत्काराचा शोध लावण्यासाठीं तो आपल्या झुडपांतून बाहेर आला होता.

तो ससा समोरच्या झुडपांच्या ओळीकडे गेला. नंतर जणूं काय आजू-बाजूची निसर्गशोभा पहाण्यासाठीं थांबला. त्यानें पलीकडच्या शेतांत जाण्याचा आपला विचार बदलला असावा किंवा चंद्रप्रकाशामुळें त्याला आपल्या जोडी-दारीणीची आठवण झाली असावी.

झुंजारचें केवळ त्या चिमुकल्या प्राण्याच्या हालचालीमुळेंच त्याच्याकडे लक्ष गेलें होतें. कां कुणास ठाऊक, पण तो ससा पुन्हां आपल्या झुडुपाकडे परतला नाहीं आणि झुंजारनें कुंपणाच्या ज्या फटींतून पलीकडच्या बाजूला

जाण्याचें ठरविलें होतें. त्याच फटीकडे त्या चपळ प्राण्यानें धांव घेतली.

तो ससा त्या फटीजवळ पोंहचला आणि लागलीच धक्का बसावा त्याप्रमाणें मागें उडून मरण पावला. क्षणभरच निळसर रंगाची जाला चकाकली होती आणि तो ससा जोरानें मागें फेंकला गेला होता. चंद्रप्रकाशांत त्या चिमण्या जीवाची शेवटची धडपड चालली होती आणि ती झुंजारला स्पष्ट पहातां आली होती.

• • •

४ : झुंजारला अटक ?

झुंजारनें प्रथम त्या सशाला पाहिलें. तो ठार झाला आहे यांत मुळींच शंका नव्हती. नंतर त्यानें आपली चिमुकली टॉर्च पेटवून अतिशय सावधगिरीनें त्या कुंपणाची तपासणी केली. त्या दाट झुडुपांच्या आड मध्यंतरी फक्त सहा इंचाचें अंतर सोडून तांब्याच्या तारा आडव्या लावण्यांत आल्या होत्या. आणि त्या जमिनीपासून सहा फुटांपर्यंत नेण्यांत आल्या होत्या.

जर झुंजारला तो ससा दिसला नसता आणि त्यानें पूर्वी ठरविल्याप्रमाणें त्या फटींतून आंत शिरण्याचा प्रयत्न केला असता तर तो तत्काळ त्या ठिकाणीं ठार झाला असता. आणि त्याचें काय झालें हें जगाला कधींच समजलें नसतें. झुंजारनें आपला थरथरणारा हात कपाळावरून फिरविला.

त्यानें पाठीमागल्या त्या झाडाकडे पाहिलें, त्यानें झाडावरून विजेच्या तारा लावलेल्या त्या कुंपणापलीकडे उडी घेणें अशक्य होतें. रबराचे हातमोजे चढविल्याशिवाय आणि तसल्या प्रकारच्या तारा कापण्याची खास कात्री जवळ असल्याशिवाय तो पुढें जाऊंच शकत नव्हता.

त्या गुप्त विमानतळासभोंवतीं तशाच प्रकारच्या तारांचें कुंपण असणार यांत त्याला शंका नव्हती. तेथें जें कांहीं पहाण्यासारखें होतें तें इतर कोणालाहि दिसूं नये असा हंबीररावानें कडेकोट बंदोबस्त केला होता.

वीस मिनिटांनंतर झुंजारनें दुसऱ्या एका झाडावरून पलीकडच्या रस्त्यावर अलगद उडी घेतली आणि तो चालत जेव्हां आपल्या मोटारीकडे गेला

तेव्हां पायपट्टीवर बसून आकाशाकडे पहात नेताजी कसला तरी विचार करण्यांत गढला आहे असें त्याला दिसलें.

'मालक, तुम्ही तुम्हांला हवी असलेली लूट मिळविली काय ?' नेताजीनें त्याला पहातांच उत्सुकतेनें विचारलें.

झुंजारनें मानेनेंच नकार दिला आणि सिगारेट पेटवली. तो म्हणाला, 'नेताजी, मी त्या जागेजवळहि पोहोंचलों नाहीं, तोंच एका ससानें मला अडविलें.'

'ससानें ?' नेताजी आश्चर्यानें म्हणाला, 'मालक, तुम्हीं त्याला मारलें कां नाहीं ? चांगली सकाळच्या न्याहारीची सोय झाली असती.'

झुंजार त्याच्याकडे पाहून हंसला आणि म्हणाला, 'नेताजी, तू त्याबद्दल निष्कारण डोकें खाजवूं नकोस. मी तुला वर्षभर त्यासंबंधीं रोज थोडेंथोडें सांगेन तेव्हां कुठें तुझ्या लक्षांत येईल. आपण आतां मुंबईला परत जाऊं या.'

झुंजार मोटार चालविण्याच्या जागेवर बसला आणि नेताजी घुटमळतच त्याच्या शेजारीं बसला. तो विचारांत गढला होता. झुंजारनें मोटार सुरू करण्याची चावी फिरवली आणि नेताजी म्हणाला, 'मालक, आपण त्या पोलिसाला येथेंच टाकलें तर चालेल ना ?'

'कुणाला ?' झुंजारनें थकलेल्या स्वरांत विचारलें.

'त्या पोलिसाला.' नेताजी म्हणाला.

झुंजारनें सुरू केलेली मोटार थांबविली आणि विचारलें, 'तूं हें काय बोलत आहेस ?'

'हें पहा मालक, तो टायर पंक्चर झालाच नव्हता.'

'कोणता टायर ?' झुंजारनें कंटाळून विचारलें.

'तुम्ही मला बदलायला सांगितला तो. तुम्ही मला तो दुरुस्त करावयास सांगितलें होतें, पण तो बिघडलाच नव्हता.'

झुंजारला काय बोलावें तें समजेना. अनेक वाक्यें त्याला सुचलीं आणि त्यानें तीं न बोलण्याचें ठरविलें कारण बोलून कांहीं उपयोग होणार नव्हता. हा नेताजी कधीं सुधारणार हेंच त्याला समजत नव्हतें.

'मालक, त्याचें असें झालें. मीं टायर नादुरुस्त झाला नाहीं हें पाहिलें व नंतर तुम्ही सांगितलें त्या पोलिसाची वाट पहात बसलों. थोडया वेळानें तो पोलीस सायकलीवरून आला. तो मला म्हणाला, "भल्या माणसा,

तूं येथें काय करीत आहेस ?" मीं त्याला सांगितलें, मीं मोटारीचा टायर पंक्चर झालेला दुरुस्त करीत होतों. पण तो झालाच नव्हता.

'तेव्हां तो पोलीस मला म्हणाला, "तर मग तूं येथें थांबला आहेस कशाला?" तेव्हां मला तुम्ही सांगितलें तें आठवलें आणि मी त्याला म्हणालों, माझी बिचारी बायको माझी वाट पहात असेल. घरांत ती एकटीच आहे आणि थंडीवाऱ्याचे दिवस आहेत. तेव्हां मालक, तो पोलीस मला म्हणतो, "तूं दारू प्याला आहेस." मालक, मला त्याचें बोलणें आवडलें नाहीं.'

'आणि तूं काय केलेंस ?' झुंजारनें विचारलें.

'मी उठलों आणि त्याच्या जबड्यावर एक ठोसा लगावला.'

'आणि त्यानंतर तो काय म्हणाला ?'

'तो कांहींच म्हणाला नाहीं. तो जमिनीवर पडतांच झोंपला. मालक तो खात्रीनें दारू प्याला असणार. मीं त्याला उचललें आणि त्या पलीकडच्या झुडुपांत टाकलें. म्हणून विचारतों कीं, आपण त्याला तेथेंच टाकून द्यायचें काय?'

झुंजारला काय बोलावें आणि काय करावें हें समजेना. एकदां त्याला वाटलें कीं, नेताजीच्या जबड्यावर ठोसा मारून त्यालाहि त्या पोलिसाच्या शेजारीं झोंपवावें, पण तसें करण्यांतहि अर्थ नव्हता.

'मला वाटतें आपण त्याला तेथेंच सोडूं.' झुंजार बऱ्याच वेळानें म्हणाला, 'त्यामुळें आधींच वाईट असलेल्या परिस्थितींत कांहीं विशेष भर पडणार नाहीं.'

झुंजार मोटारीनें मुंबईकडे परततांना विचारांत गढला होता. तो ज्याच्या मार्गे लागला होता तो बदमाष हंबीरराव रावराणेच्या योग्यतेचा होता. तेव्हां झुंजारलाहि थोडा विचार करणें आवश्यक होतें. दोनच प्रकारचे चोरटे व्यापार असे होते कीं, ज्यामुळें फायदा भरपूर होत होता आणि त्या गुन्ह्याला शिक्षाहि जबरदस्त होती.

आणि त्यामुळेंच वैमानिकाचा खून करणें, विजेच्या तारांचीं कुंपणें उभारणें वगैरेसारख्या गोष्टी करणें आवश्यक होतें. पण तरीहि झुंजारनें जें आतांपर्यंत पाहिलें होतें त्याचा योग्य अर्थ अद्यापहि त्याच्या लक्षांत आलेला नव्हता. म्हणूनच त्याबद्दल अधिक विचार करणें आवश्यक होतें.

पण ज्या फिरत्या पोलिसाबरोबर वेड्या नेताजीची गांठ पडली होती

आणि त्याच्या जबड्यावर नेताजीनें ठोसा मारला होता, ती गोष्ट त्याच्या योजनेत नव्हती. आणि त्यामुळें कांहीं नवीन गुंतागुंत होण्याची शक्यता होती. पण त्या गुंतागुंतीचा परिणाम आपणांला तत्काळ भोगावा लागेल असें मात्र त्याला वाटलें नव्हतें.

त्यानें आपली मोटार गॅरेजमध्यें बंद केली तेव्हां पावणेचार वाजले होते. तो चालतच आपल्या घराकडे आला आणि तेथल्या झोंपाळू, रात्र-पाळीच्या पहारेकऱ्यानें त्याला लिफ्टमधून वर नेलें. तो पहारेकरी नवीन होता. झुंजारनें त्याला यापूर्वी पाहिलें नव्हतें. लवकरच त्या माणसाबद्दल अधिक माहिती मिळवायला हवी असें त्यानें मनांतून ठरविलें.

अद्याप त्याचा स्वतःचा झुंजार-महाल तयार व्हावयाचा होता. आणि त्यामुळें तो ज्या ज्या ठिकाणीं रहावयास गेला तेथल्या नोकरवर्गाबद्दल अति-शय जागरूक असे कारण आनंदरावांखेरीज असे कित्येक अधिकारी होते कीं, ज्यांना झुंजारला पकडून वरच्या जागा मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा वाटत होती !

पण तो त्यावेळीं तरी त्यासंबंधीं कांहीं उपाययोजना करण्यासंबंधीं विचार करीत नव्हता. कारण त्याच्या मनांत इतर वेगळे आणि अधिक महत्त्वाचे विचार होते.आणि त्या माणसानेंहि त्याच्याकडे अगदीं सामान्य कुतूहलानेच पाहिलें होतें.

झुंजारची जागा अगदीं एका कोंपऱ्यांत होती. खिशांतील चावी काढून तो त्या जागेकडे गेला आणि नेताजी त्याच्या मागें होता.तो किल्लीनें दार उघडण्याच्या बेतांत असतांना पाठीमागून ओळखीचा आवाज ऐकूं आला, 'आम्ही आलों तर तुम्ही कांहीं हरकत नाहीं ना ?'

झुंजार अगदी सावकाश मागें वळला आणि त्याचा पाठीमागला मार्ग रोखून उभ्या असलेल्या दोघां माणसांकडे पाहिलें. झुंजारच्या छातीचे ठोके किंचित जलद पडूं लागले होते. आणि त्याच्या नजरेंत वेगळीच चकाकी दिसूं लागली होती. नेताजी कांहीं वेडेंवांकडें करील या भीतीनें झुंजारनें त्याचा हात पकडला आणि तो त्या दोघां इसमांकडे पाहून हंसला.

'आनंदराव, माझें दार नेहमींच तुमच्यासाठीं उघडें असतें. पण तुम्ही मला भेटण्यासाठीं जी वेळ निवडतां ती मात्र मोठी विचित्र असते.' तो म्हणाला.

त्यानें मागें वळून आपल्या जवळच्या किल्लीनें दार उघडलें. नंतर बैठकीच्या खोलींतील खुर्चीवर आपली हॅट ठेवली. टेबलाच्या खणांतून सिगारेट-केस काढली आणि एक सिगारेट पेटवून आणि एक हात तुमानीच्या खिशांत घालून तो आपल्या पाहुण्यांकडे वळला. अद्याप त्याच्या चर्येवर तें विचारी स्मितहास्य होतेंच.

'बोला मुलांनो, आतां आपण कोणती गंमत करायची?' त्यानें स्नेहभावनेनें विचारलें, 'कोणीतरी जव्हेरी बाजार आणि भुलेश्वर पळविलें आहे आणि तें काम माझेंच असावें असें तुम्हांला वाटतें कीं, तुम्हीं सकाळच्या भूपाळ्या म्हणण्यासाठीं येथें आलां आहांत?'

'तूं आज रात्रीं कुठें गेला होतास?' आनंदरावांनीं विचारलें.

ते भूपाळ्या म्हणण्यासाठीं किंवा गप्पागोष्टी करण्यासाठीं आले होते अशी त्यांची वागणूक दिसत नव्हती. झुंजारनें आतांपर्यंत आनंदरावांना अनेक नांवें ठेवलीं असतील पण ते आंतल्या गांठीचे आहेत किंवा अबोल आहेत असें तो कधींहि म्हणाला नव्हता. पण आतां मात्र ते बरेंच कांहीं छपवीत आहेत आणि त्यामुळेच गुदमरण्याची पाळी त्यांच्यावर आली आहे असा त्यांचा चेहरा सांगत होता.

झुंजार अधिक प्रेमानें आणि अधिक विचारानें हंसला आणि सिगारेटचा धूर सोडीत तो म्हणाला, 'आम्ही जगप्रवासाला निघालों होतों तो विक्रम पायीं करण्याचा आमचा बेत होता. पण या नेताजीचा पाय मध्येंच लचकला आणि त्यामुळें आम्ही मागें फिरलों.'

आनंदराव हंसले नाहीत. ते म्हणाले, 'तूं जर आणखी कांहीं बनावट पुरावा तयार केला असलास तर त्यासंबंधींची माहिती ऐकणें मला आवडेल. पण ती गेल्या खेपेपेक्षां चांगली मात्र असायला हवी.'

झुंजारनें क्षणभर विचार केला. तो म्हणाला, 'आनंदराव, तुमची फार खोलांत शिरण्याची इच्छा दिसते. ठीक आहे. आम्ही जगप्रवासाला निघालों नव्हतों. आम्ही राजाभाई टॉवरवरच्या मनोऱ्यावर चढलों होतों आणि तेथून सागराची शोभा पहात होतों.'

'तुला एवढेंच म्हणावयाचें आहे?' त्यांनीं घोगऱ्या आवाजांत विचारलें.

'सध्यांतरी तितकेंसे पुरेंसें आहे.' झुंजार शांतपणें म्हणाला, 'आतां मी जें सांगितलें तेंच आम्ही करीत होतों. पण त्याच्याशीं तुम्हांला काय करायचें

आहे ?'

आनंदरावांनीं घसा साफ केला. कोटाचीं बटणें लावलीं आणि तीं पुन्हां उघडलीं. डोक्यावरील हॅट मागे पुढें केली आणि खिशांतील रुमाल बाहेर काढून त्यानें तोंड न पुसतां तो पुन्हां खिशांत घातला. झुंजारला हीं सारीं लक्षणें अशुभ वाटलीं.

'आतां ऐक !' आनंदरावांनीं गर्जना केली, 'आज रात्रीं सुमारें साडे अकरा वाजण्याच्या सुमारास देहूरोड येथील सरकारी फॅक्टरीचा रखवालदार पहाणी करीत फिरत असतांना कोणीतरी त्याच्या मस्तकावर अचानक फटका मारून त्याला बेशुद्ध केलें आणि जेव्हां तो शुद्धीवर आला तेव्हां तेथलें एक विमान चोरण्यांत आलें आहे असें आढळून आलें.'

झुंजारनें आपल्या सिगारेटची राख टेबलावरील रक्षापात्रांत झटकली. विजेचें बटण दाबतांच यंत्र सुरू व्हावें त्याप्रमाणें आनंदरावांनीं सांगितलेल्या त्या माहितीमुळे त्याचें विचारयंत्र सुरू झालें होतें. पण त्याच्या मनांत उडालेली खळबळ त्याच्या चर्येवर दिसली नव्हती. तो आनंदरावांकडे मान वळवून मिष्किल नजरेनें पहात होता.

'तसें करणारा मोठा महत्त्वाकांक्षी असला पाहिजे. पण ही बातमी ऐकणें मला आवडेल असें तुम्हांला कां वाटावें ? कीं मींच तें विमान खिशांत घालून आणलें असें तुमचें म्हणणें आहे ?'

'तें तुझेंच काम आहे यांत मुळींच शंका नाहीं. कारण तू त्या ठिकाणीं तुझी निशाणी मागें ठेवली आहेस.' आनंदराव गंभीर स्वरांत म्हणाले.

झुंजारनें आपल्या भुंवया वर चढविल्या आणि विचारलें, 'आनंदराव, या तुमच्या बोलण्याचा अर्थ काय ?'

'जेव्हां तो रखवालदार शुद्धीवर आला तेव्हां तुझ्या सहीचा व पत्त्याचा कागद त्याच्या कोटाला टांचणीनें अडकविला होता असें दिसून आलें. गेल्या रात्रीं त्या मृत वैमानिकाच्या खिशांत सांपडलेल्या कागदाची ती हुबेहुब नक्कल होती. ती तुझीच निशाणी आहे'

'काय म्हणतां !' झुंजार म्हणाला.

आनंदरावांचे डोळे कठोर दिसत होते. ते म्हणाले, 'तूं याबद्दल कांहीं खुलासा करशीलच ?'

'अर्थातच करीन.' झुंजार सहज स्वरांत म्हणाला, 'ज्या हलक्या

प्रतीच्या बदमाषानें कल्याण-ठाणें या रस्त्यावर माझें नांव धारण करण्याचा प्रयत्न केला होता त्याचेंच–'

'या खेपेला तुझ्याजवळ एवढाच पुरावा आहे ?' आनंदरावांनीं विचारलें.

'होय तसें म्हणायला कांहीं हरकत नाहीं.' झुंजार म्हणाला.

झुंजार आनंदरावांकडे रोखून पहात होता. त्याला त्यांच्या रागावलेल्या डोळयांत तात्पुरत्या समाधानाची आणि विजयाची छटा पसरतांना दिसली

'होय. मी एक गोष्ट सांगण्यास विसरलों.' झुंजार म्हणाला, 'आम्ही समुद्रदर्शन घेतल्यानंतर धोबीतलाव येथील रावजीच्या गॅरेजमध्यें ठेवलेली माझी मोटार बाहेर काढण्यासाठीं गेलों आणि आनंदराव, आतां मला असें वाटतें कीं त्यावेळीं बरोबर साडेअकरा वाजले होते.'

आनंदरावांनीं अनेकदां डोळयांची उघडझांप केली. त्यांचें पोट दोन वेळां वेगानें मागें-पुढें झालें आणि ते म्हणाले, 'या असल्या गोष्टीवर मी विश्वास ठेवीन अशी तुझी अपेक्षा आहे ?'

'अर्थातच नाहीं. पण तुम्हांला ही गोष्ट पडताळून पहातां येईल. तुम्ही त्या गॅरेजमध्यें जाऊं शकतां, चौकशी करूं शकतां. रावजीच्या वहींत मोटार ठेवणाऱ्याला आणि काढणाऱ्याला वेळ तारीख लिहून सही करावी लागते हें तुम्हांला माहीतच असेल. शिवाय रात्रपाळीच्या कामावर असलेल्या तेथल्या कांहीं माणसांना तरी मी तेथें गेलों होतों याची आठवण असेलच. तुम्ही तेथें जा आणि चौकशी करा. मला आतां झोंपायचें आहे.'

'तुला आणखी थोडावेळ थांबायला हरकत नाहीं.' आनंदराव म्हणाले, 'तूं गेल्या रात्रीं साडेअकरा वाजतां काय करीत होतास एवढेंच मला विचारायचें नाहीं.'

झुंजार उसासा सोडीत म्हणाला, 'तर मग आणखी कांहीं शिल्लक असेल तें विचारून टाका.'

'गेल्या रात्रीं आपण ठाणें पोलीस स्टेशनांत असतांना मला असें आढळून आलें होतें कीं श्रीमंत हंबीररावांबद्दल तुझें कुतूहल जागृत झालें आहे. म्हणून मीं तेथल्या पोलिसांना त्यांच्या जागेवर नजर ठेवण्यास सांगितलें होतें.' आनंदराव म्हणाले.

'पुढें काय ?' झुंजारनें विचारलें.

'आ[illegible]

आहे आणि त्यामुळें तूं तेथें जाशील अशी माझी कल्पना होती आणि तूं आज रात्रींच जाशील असें मला वाटत होतें. गेल्या रात्रीं दीड वाजतां त्या इस्टेटीभोंवतीं सायकलीवरून फिरणाऱ्या एका पोलिसानें तुझी मोटार तेथें पाहिली आणि याला पाहिलें!' आनंदराव नेताजीकडे बोट दाखवीत म्हणाले.

'कुणाला ? नेताजीला ? नेताजी, तूं कुणां पोलिसाला पाहिलेंस काय ?'

नेताजी आतांपर्यंतचें बोलणें ऐकत होता आणि आपण काय केलें तर आपल्या मालकाला मदत होईल याचा विचार करीत होता.

तो म्हणाला, 'होय मालक.'

'ऐक !' आनंदराव ताठ्यांत म्हणाले.

'मीं कालच्या सबंध दिवसांत फक्त एकच पोलीस पाहिला आहे.' नेताजी पुढें म्हणाला, 'आणि आपण त्या मनोऱ्यावर गेलों होतों ना, तेथेंच मीं त्याला पाहिलें.'

आनंदरावांनीं रागानें आपले डोळे वटारीत नेताजीकडे पाहिलें. नंतर ते झुंजारकडे वळून म्हणाले, 'त्या पोलिसाच्या जबड्यावर ठोसा मारण्यांत आला होता आणि जेव्हां तो शुद्धीवर आला—'

'तेव्हां हंबीररावाचा वाडा त्याच्या सर्व जमिनीसह चोरण्यांत आला आहे असें आढळून आलें.' झुंजार म्हणाला, 'मला तें माहीत आहे. त्या माणसानें तो वाडा देहूरोडवरून पळविलेल्या विमानांत घालूनच नेण्यांत आला. आनंदराव, हें सर्व अगदीं बरोबर जुळून येतें.'

त्याच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून आनंदराव म्हणाले, 'तो शुद्धीवर आल्यानंतर त्यानें आपल्या पोलीस-स्टेशनावर रिपोर्ट दिला आणि त्यांनीं मला फोन केला. तूं त्यावेळीं तेथें काय करीत होतास हें मला समजायला हवें.'

'मी त्यावेळीं मोटारीनें मरीनड्राइव्हवरून सारखा फेऱ्या घालीत होतों. मीं तसें केलें नाहीं असें जर तुम्ही सिद्ध करूं शकलां तर मी तुम्हांला पन्नास हजार रुपये बक्षीस देईन.'

'तूं मला फसवूं शकशील असें तुला वाटतें कीं काय ?' आनंदरावांनीं चिडून विचारलें.

'मला तसें मुळींच वाटत नाहीं.' झुंजार म्हणाला, 'ज्या माणसाला

मुळीं डोकेंच नाहीं त्याला फसविण्यांत काय अर्थ ?'

आनंदराव भयंकर चिडले. चिडलेला माणूस रागाच्या भरांत कांहीं अविचार करतो. आनंदरावांनीं कांहीं शारीरिक अविचार करण्याचा प्रयत्न केला नाहीं. पण त्याच धर्तीचें दुसरें कांहीं केलें. त्यांचा आपल्या मनावरील ताबा अजिबात उडाला होता. त्यांनीं आपलें पिस्तुल आपल्या थरथरणाऱ्या दोन्ही हातांत पकडलें आणि आतांपर्यंत जें केलें नव्हतें तें केलें.

ते अधिकारदर्शक स्वरांत म्हणाले, 'मला तुझ्याकडून जें कांहीं ऐकायचें होतें तें मीं ऐकलें आहे. तूं बाकीचें कोर्टांत सांग! झुंजार, मी तुला खून, चोरी आणि शारीरिक अत्याचार करण्याच्या आरोपावरून अटक करीत आहें!'

० ० ०

५ : पलायन!

झुंजारनें हातांतील सिगारेट रक्षापात्रांत विझविली. त्याच्या हृदयाचे ठोके किंचित जलद पडत होते. आनंदरावांच्या अकांडतांडवाचें त्याला आश्चर्य वाटावें हें नवल होतें आणि तो बेसावध नसतांना त्याला आश्चर्य वाटलें हें अधिकच नवल होतें. कदाचित असें कांहींतरी एखादें दिवशीं घडेल हें त्याला माहीत असल्यामुळें त्याला आश्चर्य वाटलें असावें.

आनंदरावांना छेडण्याचा–डिवचण्याचा त्याचा खेळ शेवटपर्यंत चालू शकणार नव्हता. दीर्घकाळ तो खेळ चालला होता पण कांहीं झालें तरी आनंदराव हे शेवटीं माणूसच होते. झुंजारला अटक करण्याइतका मजबूत पुरावा त्यांना कधींच मिळाला नव्हता आणि आतांहि त्यांच्याजवळ तो नव्हता. पण झुंजारला मानसशास्त्राची थोडीफार माहिती होती. जर तो स्वतः आनंदरावांच्या जागी असता तर त्यानेंहि तेंच केलें असतें.

आनंदराव अद्याप बोलत होते. आपण काय बोलत आहोंत याचें त्यांना भान नव्हतें. ते थांबले आणि नंतर पुढें म्हणाले, 'मी तुला सूचना देतों कीं यापुढें तूं जें कांहीं बोलशील तें लिहून घेतलें जाईल आणि तुझ्यावरील खट-

त्याच्या वेळीं तें कोर्टांत पुरावा म्हणून सादर करण्यांत येईल.'

झुंजार हंसला. त्याला आनंदरावांची मन:स्थिति समजत होती. त्यांच्या-बद्दल त्याला खूप सहानुभूति वाटत होती. तो आनंदरावांच्या जागीं असता तर त्यानेंहि तसेंच केलें असतें हें जरी खरें असलें तरी तो आनंदरावांच्या जागीं नव्हता.

'आनंदराव, तुम्हांला जर जगापुढें आपल्या मूर्खपणाचें प्रदर्शनच करा-वयाचें असलें तर मी तुम्हांला अडवू शकणार नाहीं.' तो म्हणाला आणि त्याच वेळीं त्याचा डावा ठोसा आनंदरावांच्या हनुवटीवर बसला.

आनंदरावांच्या चर्येवरील रागाच्या छटा तत्काल मावळल्या. एक क्षण-भरच त्यावर आश्चर्य पसरलें नंतर हळुहळू त्यांचा चेहरा विकारविहित होऊन ते झोंपले. त्यांचे पाय लटपटले. ते हळूहळू खालीं पडले आणि नंतर बेशुद्ध झाले.

आनंदरावांचा मदतनीस भार्गवराम दचकला होता. तो भानावर येऊन पुढें सरकला. त्याचें तोंड उघडत होतें आणि आतांपर्यंत अतिशय शांत अस-लेल्या त्या माणसाच्या तोंडावाटें कोणत्याहि क्षणीं कांहीं आवाज बाहेर पडेल असें दिसलें पण झुंजारनें त्याला ती संधि दिली नाहीं.

भार्गवराम झुंजारचीं मनगटें पकडण्याचा प्रयत्न करीत होता. त्यानें भार्गव-रामाला तसें करूं दिलें नंतर आपला डावा पाय त्याच्या पोटावर रोवून आणि त्याचीं मनगटें खालीं खेचून त्याला आपल्या डोक्यावरून पलीकडे उडविलें.

नंतर झुंजार मागें वळून भार्गवरामाच्या छातीवर बसला आणि त्यानें त्याच्या कानाशिलावरील कांहीं विशिष्ट शिरा अशा प्रकारें दाबल्या कीं भार्गवरामहि दोन–तीन सेकंदांत बेशुद्ध झाला.

हें सर्व वर्णन करण्यास जितका वेळ लागला तितकाहि तें प्रत्यक्ष घडण्यास लागला नव्हता. नेताजी वेड्याप्रमाणें खालीं पडलेल्या आनंदरावांसभोंवतीं प्रदक्षिणा घालीत होता. त्याला दुसरें कांहीं सुचतच नव्हतें.

'नेताजी, पलीकडच्या न्हाणीघरांतून एक टॉवेल घेऊन ये. रस्त्यावर डोंबारी खेळ करीत असतात त्यांतील माकडाप्रमाणें दोन्ही हात डोक्यावर धरून नाचूं नकोस.'

आपल्याला कांहींतरी मदत करतां आली या आनंदानें नेताजी न्हाणी-

घरांत धांवला आणि तो परत येईपर्यंत झुंजारनें खालीं पडलेल्या त्या दोघांच्या खिशांतील बेड्या काढून त्याच त्यांच्या हातांत चढविल्या. नंतर त्यानें नेताजीनें टॉवेल आणल्यावर तो फाडून त्याचे बोळे त्या दोघांच्या तोंडांत कोंबले.

तें काम आटोपल्यानंतर तो म्हणाला, ' नेताजी, आतां आपणांला फार जलद प्रवास करावयाचा आहे. चल विजयेला आज येथें हजर राहू दिलें नाहीं हें फार चांगलें झालें.'

नेताजी निमूटपणें त्याच्या मागून निघाला. नेताजीला फारशी बुद्धि नव्हती पण पोलिसांबरोबर कांहीं झटापट झाल्यानंतर शक्य त्या वेगानें पळ काढणें आवश्यक असतें हें त्याला अनुभवानें माहीत झालें होतें. शिवाय मालकाला सांभाळण्याची जबाबदारी आपणावर आहे असें त्याला वाटत होतें.

ते त्या इमारतींतून बाहेर पडल्यानंतर नेताजी कांहीं वेळ घुटमळत पाठी-मागून चालत होता. पण शेवटीं जबाबदारीच्या जाणिवेनें त्यानें झुंजारचा कोट पकडला.

' मालक, तुम्ही कुठें चाललांत !' त्यानें विचारलें, ' हा रस्ता आपल्या गॅरेजकडे जात नाही.'

' आपण याहि रस्त्यानें गॅरेजकडेच जात आहोंत.' झुंजार म्हणाला.

रावजीच्या गॅरेजमध्यें ठेवलेली आपली लाल आणि पांढऱ्या रंगाची वेग-वान मोटार आतां जवळ बाळगणें धोक्याचें आहे हें त्याला समजत होतें. ती मोटार दुरून कोणालाहि ओळखता येईल अशी पहाणाऱ्याच्या नजरेंत भर-णारी आणि बहुतेक पोलिसांच्या ओळखीची होती. आनंदरावांनीं तोंडांतील बोळा काढून टाकल्यानंतर आणि झुंजारनें बेड्यांतच अडकविलेली चावी फिरविल्यानंतर ते ताबडतोब फोन करून त्या मोटारीचें वर्णन सर्व महा-राष्ट्रभर पसरविण्याची व्यवस्था करणार होते.

पण झुंजारची आणखी एक दिसण्यांत साधी पण अतिशय वेगवान अशी मोटार वेगळ्या गॅरेजमध्यें वेगळ्या नांवानें पण राखीव म्हणून ठेवलेली होती. अशा प्रकारची कधींकाळीं गुंतागुंत निर्माण झाली तर तत्काल उप-योगी पडण्याचें तें एक साधन आपल्याजवळ असावें असा विचार त्यानें फार पूर्वीपासून केला होता.

अर्थात हें सर्व नेताजीला समजावून सांगण्याच्या भानगडींत तो पडला

नाहीं. त्यानें ती मोटार ताब्यांत घेतली. गॅरेज मालकानें ती मोटार अगदीं व्यवस्थित साफसफाई करून ठेवलेली होती आणि तिची टाकी पेट्रोलनें भरलेली होती.

मुंबईची हद्द ओलांडण्यापूर्वींच आपणांला पकडण्यासाठीं पोलिसांनीं जाळें पसरविण्याची व्यवस्था केली आहे कीं काय हें त्याला कधींच समजलें नाहीं, कारण तो कोणताहि अडथळा न येतां मुंबईच्या हद्दीबाहेर तर पडला होता.

बोरिवली येथें पोहोंचल्यानंतर त्यानें ती मोटार तेथल्या एका फॅक्टरीच्या दाराबाहेर उभी केली. लवकरच दुसऱ्या अनेक मोटारी त्या मोटारीच्या आजूबाजूला उभ्या करण्यांत येणार होत्या आणि त्यांतील ती छोटी सलून जातीची मोटार कोणाचेंहि लक्ष वेधून घेणार नव्हती.

त्या फॅक्टरीच्या पाठीमागल्या झाडींतून चालत तो तेथें असलेल्या त्याच्या घराकडे गेला, तेव्हां सूर्योदयाची वेळ झाली होती. आनंदरावांना त्याच्या त्याहि जागेची माहिती होती; पण तें त्यांच्या लक्षांत येईपर्यंत त्याला त्या घराचा तात्पुरता उपयोग करतां येणार होता. आणि त्याठिकाणीं झुंजारच्या कांहीं वस्तु होत्या त्या त्याला ताब्यांत घ्यावयाच्या होत्या.

त्यांनीं त्या घरांत प्रवेश केला. नेताजीनें प्रथम स्वयंपाकघराकडे धांव घेतली. झुंजारनें मधल्या दारांतूनच हंसून विचारलें 'नेताजी, आपल्या न्याहारीची कांहीं व्यवस्था होईल काय ?'

'मालक, एक मिनिटभरच थांबा.' नेताजी म्हणाला.

नेताजी इतर गोष्टींत मठ्ठ असला तरी स्वयंपाक करण्याच्या बाबतींत तरबेज होता. थोड्याच वेळांत त्यानें न्याहारीची व्यवस्था केली. त्या घरांत तसल्या वस्तूंचा नेहमींच भरपूर पुरवठा राहील अशी झुंजारनें व्यवस्था केली होती.

नेताजी न्याहारी तयार करीपर्यंत झुंजार विचार करण्यांत गढला होता. आनंदरावांचा तात्पुरता बंदोबस्त झाला होता. पण ती परिस्थिति फार काळ टिकणार नव्हती. झुंजार न्याहारी करीपर्यंत ती टिकेल असाहि विश्वास नव्हता. तेव्हां तुरुंगांत जाणें किंवा त्या रहस्याचा यशस्वी उलगडा करून आनंदरावांना शांत करणें हे दोनच मार्ग त्याच्यासमोर होते. नेताजीनें न्याहारीचें साहित्य टेबलावर मांडलें तेव्हां तो त्या दुसऱ्या मार्गासंबंधींच विचार करीत होता.

नेताजीला आतांपर्यंत विचार करण्यास फारसा वेळ मिळाला नव्हता. झुंजार मोटार चालवीत असतांना त्याच्या शेजारीं बसलेल्या माणसाला स्वत:च्या सुरक्षिततेशिवाय दुसरा कसलाच विचार करणें शक्य नव्हतें. नंतर नेताजीला न्याहारीची व्यवस्था करावी लागली होती आणि त्यावेळीं त्यालाहि सपाटून भूक लागलेली होती.

शिजविलेलें बरेचसे पदार्थ भक्षण केल्यानंतर नेताजी म्हणाला, 'मालक, पोलिसांना तुमचें हेंहि घर माहीत आहे काय? असल्यास मी कांहीं विचार करून मार्ग शोधून काढतों.'

'नेताजी, हें घर आनंदरावांना माहीत आहे. पण तूं मात्र विचार करण्याच्या भानगडींत पडूं नकोस. फक्त मी जें कांहीं सांगतों तें नीट लक्षांत ठेव. आनंदराव आपल्या मागें लागले आहेत हें तुला माहीत आहे ना?'

'होय मालक. तें तर मीं माझ्या डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलें आहे. मालक, तुम्ही त्यांची फार चांगली जिरवलीत!' नेताजी म्हणाला.

'तुला थोडा जरी विचार करतां आला असता, तर तूं असा दांत काढून हंसला नसतास.' झुंजार म्हणाला, 'आपल्यावर खुनाचा आरोप करण्यांत आला आहे!'

'होय. पण मालक, तो तुमचाच अपराध नाहीं काय?' नेताजीनें विचारलें.

झुंजार उसासा सोडीत म्हणाला, 'मला वाटतें तुझें हें म्हणणें बरोबर आहे. पण आपणांला यांतून मार्ग काढायला हवा.'

'माझेंहि म्हणणें तेंच आहे. आपण कुठेंतरी पळून जायला हवें.' नेताजी म्हणाला.

'नाहीं नेताजी, पळ काढून आपलें काम होणार नाहीं.' झुंजार म्हणाला, 'या घराची आनंदरावांना माहिती आहे पण तें मला माहीत आहे हेंहि त्यांच्या लक्षांत असणार. तेव्हां मी या ठिकाणीं दडी मारीन असें त्यांना कधींहि वाटणार नाहीं. आपण पळ काढावा असें तूं म्हणालास पण आनंदरावांचीहि तीच अपेक्षा असणार.'

'तर मग आपण काय करणार?' नेताजीनें विचारलें.

'या ठिकाणीं लवकरच कांहीं पोलीस येतील पण त्यांच्याबरोबर आनंदराव असणार नाहींत. केवळ ही माझी जागा आहे म्हणून यावरून नजर

फिरविण्यांत येईल व नंतर या घरावर दुरून पहारा करण्यांत येईल. या ठिकाणीं मी सांपडेन असें त्यांना कधींहि वाटणार नाहीं.'

'तर मग मालक, आपण याच ठिकाणीं दडी मारावी.' नेताजी म्हणाला.

'या ठिकाणी तुला दडी मारावी लागेल.' झुंजार म्हणाला, 'या ठिकाणी मीं एक गुप्त खोली तयार केली आहे. ती आनंदरावांना माहीत नाहीं.'

'ठीक आहे. सामसूम झाली कीं मी वर येत जाईन आणि स्वत:साठीं स्वयंपाक करीन.' नेताजी मान हलवीत म्हणाला.

'नाहीं. ती सर्व व्यवस्था साबाजी करील. तो तुला वेळोवेळीं खायला प्यायला देईल आणि मला तुझी कधीं गरज लागली तर तुझा कुठें शोध करायचा हें मला बरोबर समजेल.'

'मालक, हा साबाजी कोण ?'

'तो पूर्वीं मी रहात असलेल्या एका इमारतीचा रखवालदार होता. आतां तो हें घर सांभाळण्याचें काम करीत असतो. त्यामुळेंच तर तूं इतक्या झटपट न्याहारी तयार करूं शकलास. तो नेहमीं सकाळीं पांच वाजता येथें साफसफाईसाठीं येतो आणि जवळच्या एका छोट्या घरांत रहातो—पण साबाजी आलाच.' दारावरील घंटी वाजली. हळूंच व झुंजारनें दार उघडलें. झुंजारला तेथे पाहून साबाजीला आश्चर्य वाटलें नव्हतें. कारण झुंजार वेळीं अवेळीं त्या जागेचा उपयोग करीत असे. साबाजी एकटाच आणि वृद्ध होता. तो झुंजारवर प्रेम करणारा होता. रखवालदारीचें त्रासदायक काम सोडावयास लावून झुंजारनें त्याला ही आरामशीर नोकरी मिळवून दिली होती. त्यामुळें साबाजी त्याच्यावर जास्तच खूष होता.

झुंजारनें साबाजीची व नेताजीची ओळख करून दिली व त्याच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था करण्यास साबाजीला सांगितलें. नंतर तो त्या दोघांना घेऊन तेथल्या बैठकीच्या खोलींत गेला आणि त्यानें तेथल्या टेबलामागें असलेलें पुस्तकांचें कपाट दोन्हीं हातांनीं जोरानें मागें लोटलें.

तें कपाट पाठीमागच्या खांचेंत व्यवस्थित बसलें आणि त्याच्या एका बाजूला खालच्या तळघरांत उतरण्याच्या पायऱ्या दिसूं लागल्या.

'मालक, मीं या जागेंत लपून बसायचें ?' नेताजीनें केविलवाण्या नजरेनें मालकाकडे पहात विचारलें.

'तुला या ठिकाणीं फार वेळ रहावें लागणार नाहीं.' झुंजार म्हणाला, 'खालच्या खोलींत पाण्याची, हवेची सोय आहे. प्रकाशासाठीं दिवे आहेत. स्नानगृह आहे. शिवाय बदलण्यासाठीं कपडेहि आहेत. शिवाय हा साबाजी तुला भरपूर खायला देईल. तूं मुळींच चिंता करूं नकोस !'

त्यानें नेताजीला पायऱ्यांवरून खालीं उतरण्यास सांगून आणि तें कपाट एक गुप्त कळ दाबून पुन्हां पूर्ववत पुढें सरकविलें. नंतर त्यानें साबाजीला पोलीस तेथें आले तर काय करावयाचें तें सांगितलें.

'साबाजी, तूं धूर्तपणें वागलास तर तुझ्यावर कसलेंच संकट येणार नाहीं. गेल्या रात्री तुझी मालकीण तिच्या एका मैत्रिणीकडे झोंपायला गेली होती ती रात्रीं घरीं परतली असणार तूं तिच्याशीं संधान जुळविलें पाहिजे. तिला सर्व माहिती दे आणि तिला ज कांहीं समजेल तें तिनें तुला कळवायला हवें असें सांग.'

'मालक, तुम्हींच येथें दडी मारली तर मी तुमच्या वतीनें सर्व कांहीं केलें असतें.' साबाजी म्हणाला.

'नाहीं साबाजी, मी जें करणार आहें तें तुला करतां येणार नाहीं.' झुंजार म्हणाला, 'मी तुला आणखी कांहीं माहिती सांगतों. तुला त्याचा अर्थ समजणार नाहीं. पण विजूने विचारलेंच तर तूं तिला सांग. आणि मी जें सांगतों तें तूंहि लक्षांत ठेव. कदाचित त्याचाहि आपणांला पुढें फायदा होईल.'

झुंजारनें साबाजीचे दोन्ही खांदे पकडले आणि तो म्हणाला, 'कल्याणच्या खाडीजवळ तुसगांव नांवाचें एक खेडें आहे आणि तेथल्या भव्य वाड्यांत श्रीमंत हंबीरराव रावराणे नांवाचा माणूस राहातो. परवांच्या रात्रीं त्या त्या माणसानें एका गोंवेकर वैमानिकाचा कल्याण ठाणे–रस्त्यावर खून केला आणि त्यानें त्या माणसाच्या खिशांत माझी निशाणी घातली.

'गेल्यारात्रीं त्याच माणसानें देहूरोड येथील एका फॅक्टरीचें छोटें विमान पळविलें आणि तेथल्या रात्रपाळीच्या पहारेकऱ्याच्या अंगावरहि माझी

निशाणी राहूं दिली. आजरात्रीं मीं एक छोटें विमान हंबीररावाच्या हद्दींत उतरतांना पाहिलें. तें कदाचित चोरलेलें विमान असेल किंवा नसेल पण तें खालीं उतरतांना मीं पाहिलें आहे व त्यानंतर मी घरीं गेल्याबरोबर आनंदरावांनीं त्या दोन्ही गुन्ह्यांचा आरोप माझ्यावर ठेवून मला अटक करण्याचा प्रयत्न केला.

'त्या दोन्ही गुन्ह्यांबद्दल मी संपूर्ण निर्दोष आहें पण आनंदराव माझ्यावर विश्वास ठेवण्यास तयार नाहींत. एकंदर परिस्थिति पाहिल्यास आनंदरावांना त्याबद्दल कोणीहि दोष देणार नाहीं. पण मला जें माहीत आहे तें त्यांना माहीत नाहीं आणि मी स्वभावानंच विलक्षण माणूस आहें.

'हंबीरराव मला गुंतविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. तें प्रकरण तरी कोणत्या प्रकारचें आहे हें मला जाणून घ्यावयाचें आहे. आणि त्यासाठीं मी स्वतः प्रयत्न करणार आहें. साबाजी, यावरून तुझ्या कांहीं लक्षांत आलें आहे काय? कीं तूंहि त्या नेताजीप्रमाणें मठ्ठ आहेस ?'

साबाजी आपल्या पांढऱ्या कल्ल्यावरून आणि झुपकेदार मिश्यांवरून हात फिरवीत म्हणाला, 'साहेब, हें इमानांचें प्रकरण आहे.'

'तूं अगदीं बरोबर ओळखलेंस! हें इमानांचेंच प्रकरण आहे आणि मी तें इमानातूनच सोडविणार आहे. एक बेकार वैमानिक बनून मी कदाचित हंबीररावाच्या वाड्यांत जाण्याचा प्रयत्न करीन–'

त्याचवेळीं दारावरील घंटी वाजली आणि आणि झुंजार आपलें बोलणें दाबून हंसला. तो म्हणाला, 'साबाजी, मीं तुला सुरवातीला सांगितलें ते पोलीस येथें आले आहेत. तूं त्यांना चहा दे, सिगारेट दे आणि वाटेला लाव. मीं तुला भेटत राहिनच.'

झुंजार लांब टांगा टाकीत तेथल्या खिडकीजवळ गेला आणि खिडकींतून खालीं उतरून तेथें सोडण्यांत आलेल्या वेलींच्या मागें अदृश्य झाला. साबाजीनें ती खिडकी बंद केली. नंतर हळूंहळूं पावलें टाकीत तो दार उघडण्यासाठीं पुढल्या दारीं गेला.

० ० ०

६ : शत्रूच्या बालेकिल्ल्यांत !

त्या दिवशीं सकाळीं साडेनऊ वाजतां हंबीरराव आपल्या मुख्य माळ्या-बरोबर टोळधाडीनें केलेल्या पिकांच्या नुकसानीबद्दल चर्चा करीत होता. पण त्याचें माळ्याच्या बोलण्यांकडे फारसें लक्ष नव्हतें.

हंबीरराव हा धिप्पाड बटबटीत ओंठांचा, आणि मध्यम वयस्कर माणूस होता. तो किंचित चकणा होता. पण त्या चकणेपणामुळें तो भीतिदायक न दिसतां सज्जन असावा असें वाटत होतें. त्याचे काळे पांढरे केंस त्यानें ब्रशनें व्यवस्थित विंचरले होते. आणि त्याचा पेहरावहि नेहमींप्रमाणेंच व्यवस्थित होता.

हंबीररावांचें सारें लक्ष त्याच्या वाड्यावर घिरट्या घालणाऱ्या विमाना-कडे गेलें होतें. विमान बरेंच खालीं आलें होतें आणि तो वैमानिक कांहीं संकटांत सांपडला असून तो विमान उतरविण्यासाठीं सोयिस्कर जागा शोधीत होता असें दिसत होतें. त्याला ती जागा दिसली असावी. कारण त्यानें एकदम खालीं झेंप घेतली.

तें आपणांवरच कोसळणार अशा भीतीनें हंबीरराव त्वरेनें बाजूला सरकून त्यानें खालीं बैठक मारली. पण तें विमान त्याच्या डोक्यापासून सुमारें तीस फुटांवरून पुढची बाग ओलांडून पलीकडच्या मोकळ्या मैदानावर एखादा राजहंस पक्षी बसावा त्याप्रमाणें उतरलें.

हंबीररावानें उठून मान वळविली आणि तें विमान जागच्याजागीं अगदीं स्तब्ध उभें राहिलेलें पाहिलें. तो वैमानिक अतिशय हुशार होता, हें त्यानें लागलीच ओळखलें होतें. त्या पलीकडच्या मोकळ्या मैदानावर विमान सुरक्षितपणें उतरविणें ही अतिशय अवघड गोष्ट आहे हें त्याला अनुभवानें माहीत होतें. आणि त्या अनोळखी वैमानिकानें तें तेथें अगदीं सहजतेनें उतरविलें होतें.

हंबीरराव त्या विमानाकडे गेले. त्यांनीं विमानांतून खालीं उतरलेल्या झुंजारकडे पाहिलें. झुंजार त्यावेळीं सिगारेटच्या टीनच्या आकाराचा छोटासा

शेवटचा डबा आपल्या बॅगेंत भरण्यांत गुंतला होता. त्यानें घाईघाईनें बॅग बंद केली आणि तो उभा राहिला.

'तुम्हांला इतका त्रास द्यावा लागला याबद्दल मला फार वाईट वाटते.'

'मला मुळींच त्रास झालेला नाहीं.' हंबीरराव म्हणाला. 'माझा ड्रायव्हर कल्याण येथें जाऊन तुमच्यावतीनें आवश्यक असलेली सर्व व्यवस्था करील. तुम्ही त्याला काय हवें तें सांगा. त्या अवधींत तुम्हीं येथेंच राहूं शकता. मला वाटतें पोलिसांनाहि माहिती द्यावी लागेल.'

शेवटचें वाक्य उच्चारतांना हंबीरराव त्या वैमानिकाकडे अगदीं बारकाईनें पाहात होता. आणि त्यामुळें त्या वैमानिकाच्या चर्येवर झालेला किंचित फेरबदलहि त्याला पहावयास मिळाला होता. 'तुम्हीं तसलें कांहीं करूं नका.' झुंजार म्हणाला, 'आधींच मीं तुम्हांला भरपूर त्रास दिला आहे—'

'मला त्रास कसला. शिवाय माझ्या ड्रायव्हरलाहि सध्यां कांहीं काम नाहीं. तुम्हांला या अरुंद जागेंत उतरतांना बरेच कष्ट पडले असणार. तुम्हीं माझ्याबरोबर घरांत चला आणि कांहीं पेय घ्या.'

हंबीररावानें झुंजारचा हात पकडून त्याला आपल्या घरांत नेवून दिवाणखान्यांत बसविलें आणि त्याला एक सिगारेट देऊन तो म्हणाला, 'तुमचें नांव ...'

'चंद्रशेखर.'

'बसा चंद्रशेखर' हंबीरराव म्हणाला आणि त्यानें नोकराकडून कांहीं पेय मागविलें. पेय घेतांना झुंजारनें आपली हकीकत सांगितली.

'तुम्हीं औषध कंपनीचे फिरते विक्रेते आहांत असें जें म्हणालांत त्यावर मी विश्वास ठेवीन असें तुम्हांला वाटत नसेल ?' हंबीरराव हंसून म्हणाले. 'तुमच्या या बॅगेंत कोकेनचे डबे आहेत हें मला माहीत आहे. घाबरूं नका. मीं कांहीं तें पोलिसांना सांगणार नाहीं. कारण मला त्याच्याशीं कर्तव्य नाहीं. पण मी विचार करीत आहें कीं, तुमच्यासारख्या साहसी, हुशार आणि कुशल वैमानिकानें असल्या छोट्या भानगडींत स्वतःचा वेळ कां खर्च करावा ?'

झुंजारनें आपल्या ओंठांवरून जीभ फिरविली आणि तो म्हणाला, 'लढाईंत काम करून नंतर सेवानिवृत्त होण्यास भाग पाडलेले माझ्यासारखे अनेक वैमानिक आज बेकार झालेले आहेत. त्यांना पोटासाठीं कांहीं ना

कांहीं करावेंच लागतें.'

'पण इतका धोका पत्करून तुम्ही कधीं लक्षाधीश होऊं शकणार नाहीं" हंबीरराव म्हणाला.

'लक्षाधीश तर बाजूला राहूं द्या, पण हजारों रुपये मिळविण्याचा एखादा मार्ग तुम्ही दाखवूं शकलांत तर साहेब, तो स्वीकारण्याची माझी तयारी आहे.'

हंबीरराव मनांतून तोच विचार करीत होता. त्याला हवा असलेला एक बेडर साहसी वैमानिक जणूं काय स्वत:च्याच पायानें चालत त्याच्याजवळ आला होता. त्यानें रेशमी रुमालानें आपलें तोंड पुसलें.

'उद्यां सकाळीं सांताक्रूझच्या विमानतळावरून इराणकडे जाणारें एक विमान सुटणार आहे. त्या विमानावर तीस लक्ष रुपये किंमतीचें सोनें असणार. विमान समुद्रावरून जात असतांना तें खालीं पाडण्यांत येणार आहे आणि सोन्याची चोरी होणार आहे.' हंबीरराव म्हणाला, 'जर तुम्ही खरो-खरच साहसी असाल तर तुम्हांला तें काम मिळूं शकेल.'

झुंजार तें ऐकून थक्क झाला होता. त्याला त्यावेळीं अभिनय करण्याची आवश्यकताच वाटली नव्हती. कुठून तरी हंबीररावाच्या हद्दींत घुसावें एव-ढ्याच विचारानें त्यानें तें छोटें विमान तेथें उतरविलें होतें. पुढें काय करावें हें त्यानें ठरविलेलें नव्हतें. आणि आतां हंबीरराव त्याला काम देऊं इच्छीत होता.

'तें काम करणें कसें शक्य आहे?' तो कांहीं वेळानें म्हणाला.

'ज्यांना तीन लक्ष रुपयांतील मोठा हिस्सा मिळवायचा असेल अशा थोड्या साहसी माणसांना तें काम सहज करतां येईल.' हंबीरराव म्हणाला. 'माझ्याजवळ सर्व आवश्यक माहिती आहे, सर्व योजनाहि आंखण्यांत आली आहे. फक्त मला एका हुशार वैमानिकाची गरज आहे.'

'होय, असल्या कामाला फार पटाईत वैमानिक हवा.'

'होय. ती पहिली आवश्यकता आहे.' हंबीरराव म्हणाला, 'माझ्याकडे एक त्या कामाला योग्य असा माणूस होता, पण तो अपघातांत मेला, त्याची जागा घेण्यासाठीं दुसरा माणूस शोधण्याइतका वेळ नव्हता. तेव्हां मीच तें काम स्वत: करणार होतों पण मी तज्ज्ञ वैमानिक नाहीं. शिवाय मला लढाईचा अनुभव नसल्यामुळें माझ्या हातून कांहीं चूक होण्याचा संभव आहे

तुझ्या हातून तशी चूक होणार नाहीं.'

हंबीरराव बोलत असतांना झुंजार त्याच्याकडे टक लावून पहात होता आणि त्याला तो माणूस वेडा असावा असें वाटलें होतें. त्याचा वैमानिक म्हणजे जॉन डिसूझा मरण पावला होता. आणि नवीन वैमानिक जणूं काय आकाशांतूनच खालीं कोसळला होता. आणि वीस मिनिटांच्या आंत त्याला ती रिकामी जागा देऊ करण्यांत आली होती.

'तुम्हांला केवळ वैमानिक मिळून भागणार नाहीं. त्यासाठीं योग्य लढाऊ विमान आणि त्या विमानावर मशीनगन वगैरे युद्धाचीं अद्यावत साधनें हवीं !'

'तसें विमान माझ्याजवळ आहे.' हंबीरराव म्हणाला, 'मीं गेल्याच रात्रीं देहू येथील एका कारखान्यांतून एक लढाऊ विमान पळविलें आहे. त्याच्यावर तें सर्व साहित्य आहे. मीं स्वतःच तें गेल्या रात्रीं येथें आणलें. रात्रीच्या वेळीं विमान उतरविण्याची ती माझी पहिलीच खेप होती.'

झुंजारच्या तें आतां सर्व लक्षांत आलें. डिसूझा मरण पावला असतांनाहि स्वतः हंबीररावानें तें विमान पळविलें होतें आणि अनुभव नसतांनाहि रात्रींच्या वेळीं तें बंदिस्त जागेंत उतरविण्याचा धोका पत्करला होता. आधीं योजलेल्या कार्यक्रमांत कांहीं बदल करण्याची त्याची इच्छा नव्हती.

रात्रभर वैमानिकाचा प्रश्न कसा सोडवावा याबद्दल विचार करण्यांत त्यानें वेळ घालविला होता, हें त्याचे लालभडक डोळे सुचवीत होते. आणि अचानक नवीन वैमानिक त्याला सांपडला होता आणि अतिशय घाई असल्यामुळें त्यानें धोका पत्करून त्या नव्या वैमानिकाला विश्वासांत घेण्याचा प्रयत्न केला होता.

झुंजारनें दुसरी सिगारेट पेटविली आणि तो म्हणाला, 'पण त्या सरकारी विमानांतील माणसें हत्यारबंद असणार, शिवाय किनाऱ्याशीं त्यांचा सतत रेडिओ-संबंध राहील.'

'त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं.' हंबीरराव शांतपणें म्हणाला, 'युद्धकाळांतील परिस्थिति वेगळी असते. आतां विमानावर हल्ला होईल अशी त्यांची अपेक्षा कधींच नसणार. फार तर दुसरें एक विमान आपणांला मागें टाकण्याचा प्रयत्न करीत आहे असें त्यांना वाटेल. पण मुंबई–इराण या वाटेवर अनेक देशांच्या विमानांची सारखी वाहतूक चालू असते. त्यामुळें त्यांना संशय

येणार नाहीं.

'नंतर तुम्ही खालीं उडी घ्यायची. तुम्हांला अनुभव आहे. त्यामुळें ते वायरलेसचा उपयोग करण्यापूर्वीच मशीनगनच्या एक दोन फैऱ्या झाडूनच तुम्हांला तें खालीं कोसळवितां येईल. त्यांचा वायरलेस बंद पडतांच मी त्यांच्यातर्फे 'सब–ठीक' चे रिपोर्ट पाठविण्यास सुरुवात करीन. या घरांत एक खास ट्रान्समिटर आहे आणि मला सर्व सांकेतिक भाषा माहीत आहे. त्यामुळें इराणच्या विमानतळावर तें विमान उतरलें नाहीं असें जाहीर होईपर्यंत त्याचें काय झालें हें कोणालाहि समजणार नाहीं.'

झुंजार सिगारेट ओढीत बोलणाऱ्याकडे पहात होता. तो म्हणाला, 'पण साहेब, केवळ हवाई वाहतुकीचाच प्रश्न नाहीं. त्यावेळीं समुद्रांतून कित्येक जहाजेंहि जात असणार. त्यांतील एखाद्या जहाजानें काय घडत आहे हें पाहिलें तर?'

'माझ्या मित्रा, याहून हजार शंका मीं स्वतः काढल्या होत्या आणि त्या दृष्टीनें सर्व बंदोबस्त केला आहे. जर कांहीं जहाजांनीं कोसळलेल्या विमानाकडे जाण्याचा प्रयत्न केला तर तुम्हीं वरून मशीनगनचा मारा करून आम्हीं सोनें आमच्या ताब्यांत घेईपर्यंत त्यांना दूर ठेवायचें.'

'पण पांच मिनिटांच्या आंत कोसळलेल्या विमानांतून सोनें उचलणार कसें?' झुंजारनें विचारलें.

हंबीररावाच्या चर्येवर लबाडीचें हास्य पसरलें. तो म्हणाला, 'तीहि व्यवस्था झाली आहे. तुम्हांला फक्त तुमच्यावर सोंपविण्यांत आलेलें काम सांभाळायचें आहे. तुम्ही यांत भाग घेणार काय?'

झुंजारनें क्षणभर विचार केला, नंतर तो मान डोलावीत म्हणाला, 'साहेब, मी तुम्ही सांगाल तें करण्यास तयार आहें. पण माझ्या विमानाचें काय?'

'तुम्हांला त्याची पुन्हां गरज लागेपर्यंत तें येथेंच राहील. माझ्याकडे भरपूर जागा आहे. आतां तुमचे ते औषधांचे नमुने आपण येथेंच सुरक्षित ठेवूं आणि तुमच्या विमानाची व्यवस्था लावूं.'

हंबीररावानें त्याला दुसऱ्या दारानें आपल्या खाजगी विमानतळाकडे नेलें. तेथें जात असतांना तो म्हणाला, 'तें सोनें घेऊन जाणारें विमान कधीं उड्डाण करणार आणि त्याचा नंबर काय आहे हें मला माहीत आहे. तुम्हांला हवेंत त्याची वाट पहातां येईल. आणि तें निघतांच मी तुम्हांला वायरलेस-

वरून सूचना देईन.'

हंबीररावानें त्याला बंगल्याशेजारींच जमिनीखालीं तयार केलेल्या विमान ठेवण्याच्या जागेंत नेलें. ती जागा अतिशय थंड आणि विस्तीर्ण होती. त्या ठिकाणीं अनेक दिवे लावण्यांत आल्यामुळें ती प्रकाशितहि होती. तेथें आदल्या रात्रीं चोरण्यांत आलेल्या लष्करी विमानाचा रंग बदलण्याचें काम चालू होतें. आणखी दोन–तीन तासांच्या आंतच तें लष्करी विमान आहे असें कुणालाहि वाटलें नसतें.

आपण एखादें विलक्षण स्वप्न पहात आहोंत असें झुंजारला वाटलें. त्यानें सिगारेट ओढीत आजूबाजूवरून नजर फिरवली. एका कोंपऱ्यांत पेट्रोलचे डबे होते. तेथें दारूगोळा होता. एका लांकडी फडताळांत कांहीं बाँबहि ठेवण्यांत आले होते.

तो म्हणाला, 'साहेब, हें सर्व साहित्य येथें बाळगणें धोक्याचें नाहीं काय? हे जर कुणीं पाहिलें—'

हंबीरराव हंसून म्हणाला, 'माझ्याकडे दोन प्रकारचे नोकर आहेत. पहिल्या प्रकारचे नोकर माझ्या पूर्ण विश्वासांतील आहेत आणि दुसरे अगदीं सामान्य आणि हरकामे आहेत. डिसूझाला अपघात झाला ही मोठी दुर्दैवाची गोष्ट आहे. या ठिकाणीं सामान्य नोकरांना प्रवेश नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्यांना या जागेची कल्पनाहि नाहीं. आणि उद्यां तर तसल्या नोकरांना सुट्टी देण्यांत येणार आहे.'

नंतर एकाएकीं आठवण झाल्याप्रमाणें हंबीररावानें आपल्या घड्याळाकडे पाहिलें आणि तो म्हणाला, 'मला आतां माझ्या कामाकडे लक्ष द्यायला हवें. तुम्ही मला मदत करणाऱ्या इतर माणसांची ओळख करून घेण्यांत आपला वेळ घालवूं शकाल.'

नंतर हंबीररावानें झुंजारला दुसऱ्या एका दारानें आंत नेलें. तें दार इतकें ठेंगणें होतें कीं झुंजारला खालीं मान वांकवावी लागली होती. त्या ठिकाणीं कोंदट ओलसरपणाचा वासहि येत होता.

'तुम्हीं आतां आमच्या वाड्याच्या पुरातन भागांत प्रवेश केला आहे. माझ्या माहितीप्रमाणें हा भाग पंधराव्या शतकांत बांधण्यांत आला आहे. येथून खालच्या तळघरांत जातां येतें. त्या तळघरांत जाण्याचा पूर्वींचा मार्ग [illegible] ...रांतून ... ...े मीं बंद केला आहे.'

ते दोघे तेथल्या दगडी जिन्यानें खालीं उतरले. पुढें चाललेल्या हंबीर-रावानें तेथले दिवे लावले होते. त्या जिन्यासमोर असलेल्या भुयारांतून त्यांना वांकूनच चालावें लागत होतें. झुंजारनें आपल्या आयुष्यांत अशी अनेक प्रकारची भुयारें पाहिलीं होतीं.

सुमारें पंधरा यार्डांवर गेल्यानंतर हंबीरराव उजव्या बाजूस वळला आणि दिसेनासा झाला. झुंजार अतिशय सावध होता. तो त्या वळणावर गेला तेव्हां त्याला समोर एक मोठें तळघर दिसलें. त्या ठिकाणीं विजेचे कित्येक दिवे लावले होते. तेथल्या जमिनीवर साधी सतरंजी होती. कोंपऱ्यांत ओळीनें कित्येक खाटा होत्या. दुसऱ्या कोंपऱ्यांत पाण्याची व्यवस्था होती.

त्या खोलीच्या मध्यभागीं मोठें लांकडी टेबल होतें. त्या टेबलाच्या पली-कडच्या कोंपऱ्यावर चार माणसें पत्त्यांचा डाव खेळत होते. पांचवा माणूस आपलें कोटाचें बटन शिवत होता, आणि सहावा वर्तमानपत्र वाचीत होता.

त्या सर्वांनीं माना वळवून त्या घराच्या प्रवेशद्वाराजवळ पाहिलें आणि हंबीरराव म्हणाला, 'सभ्य गृहस्थहो, हे चंद्रशेखर. हेच आतां डिसूझाची जागा सांभाळणार आहेत.

त्या सहा जणांतील एकानेंहि झुंजारकडे पहातांना आपली पापणीहि हलूं दिली नव्हती. हंबीरराव झुंजारकडे वळला आणि म्हणाला, 'चंद्रशेखर, हे खुशालसिंग, हे रेड्डी, हे मिस्टर घोष—'

हंबीरराव एकेक नांव उच्चारीत बोटानें तो माणूस दाखवीत होता. झुंजार त्यांच्याकडे पहात मान हलवित होता. अशाप्रकारची निंद्य बद-माषांची टोळी त्याला आतांपर्यंत पहावयास मिळाली नव्हती.आणि ती कल्याणच्या एका ऑनररी मॅजिस्ट्रेटनें गोळा केलीं होतीं!

त्या बदमाषांना पाहून झुंजारच्या मनांत आलें कीं जर हंबीरराव वेडा असला तर तो आपल्या वेडाच्या भरांत ज्या कांहीं योजना आंखीत होता त्या पार पाडण्याइतकी बुद्धि आणि ताकदहि त्याच्यांत होती.

झुंजारची नजर त्या सहाव्या माणसानें खालीं टाकलेल्या वर्तमानपत्राकडे गेली आणि त्याला पहिल्याच पानावरील मोठा मथळा दिसला—"झुंजारनें लष्करी विमान पळविलें!"

आणि त्यावेळीं आपण आपल्या नव्या मालकाचें नांव विचारलें नाहीं

याची त्याला आठवण झाली आणि तो त्या मथळ्याकडे आणि हंबीर-रावाकडे आळीपाळीनें पहात अदबीनें म्हणाला, 'साहेब, आपणच झुंजार काय?'

हंबीररावाची नजर जमिनीकडे गेली आणि तो म्हणाला, 'होय, मीच झुंजार!'

० ० ०

७ : हंबीररावाच्या तळघरांत !

झुंजार आपल्या घड्याळाप्रमाणें एकंदर अठरा तास त्या गुप्त तळघरांत राहिला. तेवढा जर पुरावा त्याच्याजवळ नसता तर आपण अठरा दिवस तेथें राहिलों असें त्याला वाटलें असतें त्या तळघरांतील वातावरण बाह्य जगापेक्षां इतकें वेगळें होतें कीं तेथें वेळ या शब्दाला कांहीं अर्थच नव्हता.

अधूनमधून तेथल्या माणसांतील एखादा कोपऱ्यांतील फडताळाकडे जात असे आणि पाव, लोणी, मुरंब्याची बाटली आणि दारूची बाटली बाहेर काढीत असे आणि ज्या कुणाला कांहीं खाण्याची किंवा पिण्याची इच्छा होई तो त्या माणसाशीं सहभागी होत असे.

पत्ते खेळणारांपैकीं एक टेबलाजवळून उठला आणि एका खाटेवर पडून घोरूं लागला. दुसऱ्या माणसानें पत्त्याचा जोड हातांत घेऊन वेषांतर केलेल्या झुंजारकडे पाहिलें.

'तूं खेळणार काय ?' त्यानें विचारलें.

झुंजार रिकाम्या झालेल्या खुर्चीवर बसला. केवळ रिकामा वेळ पसार करण्यासाठीं तो दोन तास खेळत होता. तो पांचहि डाव हरला.

'तुला आतां पांच हजार रुपये द्यावे लागतील.' एका कागदावर पेन्सि-लीच्या तुकड्यानें लिहीत घोष म्हणाला.

'माझ्याजवळ पांच हजार रुपय नाहींत.' झुंजार म्हणाला.

तो माणूस हंसला आणि म्हणाला,' पैसे आमच्यापैकीं कुणाजवळहि नाहींत. पण उद्यांचा दिवस गेल्यानंतर तुझ्याजवळ भरपूर पैसे असतील.'

झुंजार खूष झाला नाहीं पण त्याच्यावर त्या बोलण्याचा परिणाम झाला होता. रेड्डी आपल्या पुढयांतील कागदाच्या चकत्या मोजीत होता. त्यांच्या हिशेबाप्रमाणें रेड्डीनें पत्त्यांच्या जुगारांत तीस हजार रुपये मिळविले होते आणि त्याला त्याबद्दल विशेष असें कांहींच वाटत नव्हतें तसें पाहिलें तर तो अगदीं खालच्या वर्तुळांतील बदमाष होता. त्यानें तीन दिवस दाढीहि केली नव्हती.

बाकीचे रेड्डीहून फारसे वेगळे नव्हते. त्यांच्यांतील खुशालसिंग दाढीवाला होता. घोष त्यांतल्या त्यांत व्यवस्थित होता. आणखी एक महमूद नांवाचा माणूस होता तो तर इतका ओंगळ आणि किळसवाणा होता कीं, त्याच्याजवळ बसणेंहि झुंजारला आवडलें नसतें. ते सहाहि जण वेगवेगळया जातीचे होते पण त्यांच्यांत एकच साम्य होतें. ते अत्यंत निर्दय खुनी होते.

असलीं माणसें हंबीररावानें कोठून आणि कशी पैदा केलीं हें सांगणें कठीण होतें. पण त्या सर्वांचीच हंबीररावाची योजना यशस्वी होईल याबद्दल इतकी खात्री होती कीं, ते जवळ पैसे नसतांनाहि मोठमोठया रकमा पणाला लावून जुगार खेळत होते.

ती अपूर्व संघटना हंबीररावानें कशी उभारली हें आनंदरावांनाहि शोधून काढतां येईल कीं नाहीं याबद्दल शंकाच होती. पण हंबीररावानें ती टोळी तयार केली होती हें झुंजार प्रत्यक्ष आपल्या नजरेनें पाहूं शकत होता. त्यानें केवळ ती टोळीच तयार केली नव्हती तर गुन्हयांच्या इतिहासांत अभूतपूर्व ठरेल अशी योजनाहि आंखली होती.

हंबीररावानें सांगितल्यानंतर त्यांनीं झुंजार हा त्यांच्यापैकींच एक आहे हें मान्य केलें होतें. त्यांचें संभाषण जेव्हां ते बोलत असत तेव्हां अगदीं तुटक आणि हलक्या आवाजांत होत असे. त्यांनीं झुंजारला कांहींहि प्रश्न विचारले नव्हते. आणि त्यानें कांहीं विचारलें असतें तर त्यांना त्याबद्दल आश्चर्य वाटलें असतें आणि तें आवडलेंहि नसतें अशी झुंजारची खात्री होती.

त्यांनीं जें काम हातीं घेतलें होतें त्याबद्दल त्यांनीं नुसता ओझरता उल्लेखहि केला नव्हता. एकतर त्यांनीं त्याबद्दल इतकी चर्चा केली असावी कीं

त्यासंबंधीं बोलण्यासारखें कांहीं शिल्लक राहिलें नसावें किंवा ते संशयी स्वभावाचे असल्यामुळें त्यांना एकमेकांजवळहि कांहीं बोलणें आवडत नसावें.

ते जितके दिसण्यांत विद्रुप आणि ओंगळ होते तितकेच ते मंद बुद्धीचे होते हेंहि झुंजारनें ताडलें होतें. जो माणूस वर्तमानपत्र वाचीत होता त्यानें तें खालीं ठेवलें. आणि तोहि त्याच्या पांच जोडीदारांप्रमाणें झोंपला आणि झुंजारनें त्याच्याबद्दल बाह्य जगाची कोणती कल्पना करून देण्यांत आली आहे हें समजावून घेण्याची संधि साधली.

त्या वर्तमानपत्रांत जें छापलें होतें तें जवळजवळ त्याच्या अपेक्षेप्रमाणेंच होतें. पण त्यानें एक दुय्यम मथळा वाचला, "सी. आय. डी. ची धांवपळ" आणि त्याला हंसूं आलें. आनंदरावांच्या नेतृत्वाखालीं अनेक अधिकारी त्यावेळींहि निष्कारण धांवपळ करीत असतील यांचें चित्र तो मनासमोर उभें करूं शकत होता आणि तसें करण्यांत त्याला आनंद होत होता.

'तो दिवा विझव !' कुठल्यातरी खाटेवरून तो गुरगुरणारा आवाज बाहेर पडला.

झुंजारनें दिवा मालवला आणि तोहि एका खाटेवरील ओबडधोबड गादीवर पडून अंधारांत विचार करूं लागला. त्याच्या आजूबाजूला घोरण्याचे इतके निरनिराळ्या प्रकारचे आवाज होत होते कीं त्या आवाजांची रेकॉर्ड केल्यास एखाद्या चित्रपटाला बहारदार पार्श्वसंगीत पुरवितां येईल असें त्याला वाटलें. तें नव्या प्रकारचें संगीत ऐकत असतांना त्यालाहि कांही वेळानें झोंप लागली.

तो जेव्हां जागा झाला तेव्हां तळघरांतील सर्व दिवे लावण्यांत आले होते. तीं सहा माणसें आपले कपडे चढवून गरम चहाचे घुटके घेत होतीं नंतर एका मागून एक तीं तळघराच्या प्रवेशद्वारांतून बाहेरच्या भुयारांत शिरलीं आणि झुंजारला तेथील हवा थोडी अधिक शुद्ध झाली असें वाटलें त्यानें थंडपाण्यानें आपले हात आणि तोंड धुतलें. नंतर तेथें असलेल्या किटलींतून चहा ओतून घेतला. त्यानें घड्याळाकडे पाहिलें. साडेचार वाजले होते. ती पहांटेची वेळ होती कीं दुपारची होती हें कळावयास मार्ग नव्हता. कारण वेळेसंबंधींचा अंदाज करण्याचें त्यानें केव्हांच सोडून दिलें होतें.

पण इतरांचें अनुकरण करून तोहि त्या तळघरांतून बाहेर पडला. तो

ोपऱ्यांतील दगडी पायऱ्या चढून वरच्या खोलींत आला, तेव्हां अद्याप अंधार आहे हें त्याला दिसलें. हंबीरराव एक लांब कोट चढवून दाराजवळ उभा होता आणि बाहेर पडणाऱ्या माणसांकडे पहात होता. त्यानें झुंजारकडे पाहून किंचित् मान हलविली.

'तुमचा वेळ कसा काय गेला ?' हंबीररावानें विचारलें.

'फार मजेदार मंडळी होती.' झुंजार म्हणाला.

पण हंबीररावाचें त्याच्या उत्तराकडे लक्ष दिसलें नाहीं. चंद्रशेखरनें आपला वेळ कसा घालविला याचें त्याला कांहींच महत्त्व नसावें. केवळ शिष्टाचार म्हणून त्यानें विचारलें होतें. झुंजार बाहेर आल्यानंतर त्यानें तेथल्या भिंतींत कुठेंतरी बसविलेली गुप्त कळ दाबली आणि त्याबरोबर पायऱ्याजवळचा भाग बंद झाला. आतां कुणालाहि त्या भिंतीपलिकडे कांहीं आहे असें वाटलें नसतें.

'आम्हीं जी कांहीं व्यवस्था केली आहे त्यासंबंधीं तुम्हांला अधिक माहिती असणें आवश्यक आहे.' तो झुंजारला म्हणाला.

ते सर्व आदल्या सकाळीं ज्या मार्गानें तेथें आले होते त्याच मार्गानें बाहेर पडले. झुंजारपूर्वी बाहेर पडलेले सहाजण ओळीनें पुढें चालले होते. तेथल्या वाढलेल्या गवतांतून ते अशाप्रकारें जात होते कीं तो मार्ग त्याच्या नेहमींच्याच सरावाचा असावा.

त्या सहाजणांनीं हातांत घेतलेला टॉर्चचा प्रकाश हंबीररावाबरोबर चालत असलेल्या झुंजारला दिसत होता. पूर्वेकडचा आकाशाचा भाग चंदेरी बनला होता आणि गार व आल्हादकारक वारा सुटला होता. लवकरच पहांट होणार याचीं तीं चिन्हें होतीं.

तळघरांतील कोंदट हवेंत जवळजवळ चोवीस तास अडकलेल्या झुंजारला त्या शुद्ध आणि गार हवेमुळें अवर्णनीय आनंद होत होता. नंतर हंबीररावानें टॉर्च पेटविली आतां ते खडकाजवळ पोहोंचले होते आणि त्यांना वेड्यावांकड्या आणि अरुंद मार्गानें पुढें जावें लागत होतें.

झुंजारला त्या जागेची कांहींच माहिती नसल्यामुळें मार्गदर्शनासाठीं हंबीरराव पुढें चालत होता. एकाएकीं हंबीररावाच्या टॉर्चचा प्रकाश दिसेनासा झाला आणि झुंजार गोंधळला.

पण त्याचवेळीं हंबीररावाच्या हाताचा त्याच्या खांद्याला स्पर्श झाला आणि त्याला सांगण्यांत आलें, 'या बाजूनें चला,'

आतां हंबीररावानें टॉर्च खडकाआडून आपल्या डाव्या बाजूच्या झुडपाकडे वळविली होती. एकएकी टॉर्चचा प्रकाश वेडावांकडा झालेला दिसला आणि त्यावरून गुडघे आणि हात टेकून हंबीरराव त्या झुडपांतून आंत शिरत आहेत असें त्याला दिसलें.

झुंजारनें त्याचें अनुकरण केलें. त्या झुडपांआड असलेल्या अरुंद आणि ठेंगण्या बोगद्यांतून खडकाच्या पलीकडच्या बाजूला गेल्यानंतर त्याला पुन्हां ताठ उभे राहातां आलें होतें आणि त्याचवेळीं त्याला त्या इतर माणसांच्या हातांतील टॉर्च खालीं खालीं जातांना दिसल्या होत्या.

पलीकडच्या बाजूला खडकांतच पायऱ्या खणलेल्या होत्या. त्या पायऱ्यांवरून सुमारें तीस फूट खालीं उतरल्यानंतर खडबडीत पण सपाट जागा लागली. हंबीररावाच्या टॉर्चच्या प्रकाशांत झुंजारला हेलकावणारें पाणीहि चकाकतांना दिसलें आणि आपण एका नैसर्गिक प्रचंड गुहेच्या तळाशीं उभे आहोंत हें त्याच्या लक्षांत आलें.

बाकीच्या माणसांचे टॉर्च त्याच्यापासून कांहीं यार्डांवर चकाकत होते. झुंजारला लांकडांचा आणि धातूचा आवाज ऐकूं आला. नंतर वल्हें मारण्याचा आवाजहि त्यानें ऐकला.

नंतर त्याला हंबीररावाच्या टॉर्चच्या प्रकाशांत आणखी कांहीं दिसलें. तो त्यावेळीं हंबीररावाला म्हणणार होता, 'तुम्ही इतके कांहीं केलेंत कीं त्याबरोबर एखादी पाणबुडीहि जवळ बाळगायला हवी होती. पण आतां त्याला एक खरोखरीच पाणबुडीचा पाण्यावर तरंगणारा बाहेरचा भाग दिसला होता !

बराच वेळ शांत राहून नंतर झुंजार म्हणाला, 'तुम्ही मासे धरीत असतांना ही तुमच्या गळाला लागली कीं काय ?'

'जागतिक युद्धाच्या काळांत ही जपानी पाणबुडी कांहीं कोळ्यांनीं पकडली होती. जपान्यांनीं ती सोडून दिली होती. मीं ती कांहीं युक्तीनें मिळविली.'

'पण ती आतां चालविणार कोण ?' झुंजारनें विचारलें.

'खुशालशिंग. भारत सरकारनें त्याला पाणबुडी चालविण्याचें शिक्षण

घेण्यासाठीं इंग्लंडला पाठविलें होतें. तें शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर कांहीं लबाडी केल्यामुळें त्याला फरारी व्हावें लागलें आणि तेव्हांपासून तो माझ्याच आश्रयाला आहे. बाकीच्यांना शिक्षण देण्याचें काम अवघड होतें पण तें त्यानेंच पार पाडलें आहे. त्या पाणबुडींतून टॉर्पेडो सोडण्याचीहि व्यवस्था आहे. आणि तें काम आमचा मेहमूद करीत असतो. जर तुमच्या मशीनगनच्या माऱ्याला दाद न देतां एखादें जहाज त्या कोसळलेल्या विमानाजवळ आलेंच तर टॉर्पेडोनें तें बुडविण्यांत येईल.'

'आतां माझ्या लक्षांत आलें.' झुंजार हळूंच म्हणाला, 'तें सोनें या पाणबुडीवर चढविण्यांत येईल आणि ती पाण्याखालीं गेली कीं कुणालाहि सांपडणार नाहीं. नंतर तिला कुठेंतरी परदेशाच्या किनाऱ्यावर पुन्हां डोकें वर काढतां येईल—'

'नाहीं. आम्ही याच ठिकाणीं परत येणार.' हंबीरराव म्हणाला, 'या जागेचा कुणालाहि संशय येणार नाहीं याला कांहीं कारणें आहेत.'

झुंजारनें तें मान्य केलें. ती जागा त्या दृष्टीनें खरोखरच सुरक्षित होती. हंबीररावाचा त्या प्रकरणाशीं कोणींहि संबंध जोडणार नव्हतें आणि त्याची ती योजना यशस्वी होण्यास कांहींच हरकत नव्हती.

ते सहाजण पाणबुडीची तपासणी करून आणि ती प्रवासाला सज्ज आहे अशी खात्री करून पुन्हां होडींतून त्या गुहेंत परत आले.

'माझ्या माहितीप्रमाणें सोनें घेऊन जाणारें विमान आठ वाजतां सांताक्रुझच्या विमानतळावरून निघणार आहे.' हंबीरराव म्हणाला, 'चंद्रशेखर, तुम्हांला आतां तुमच्या विमानावरून नजर फिरवायला हवी. मला आतां खुशालसिंगाबरोबर एक-दोन गोष्टींबद्दल बोलावयाचें आहे.'

झुंजारला विमानाची तपासणी करावयाची नव्हती. पण दुसरें कांहीं करावयाचें होतें. त्यानें हंबीररावांची टॉर्च घेतली आणि तो आल्या मार्गानें परतला. ती पाणबुडी पाहिल्यानंतर हंबीररावानें आपल्या कारस्थानासाठीं आवश्यक असलेली सर्व प्रकारची आधुनिक पद्धतीची सामुग्री गोळा करतांना पैशाकडे किंवा परिश्रमांकडे पाहिलें नव्हतें हें त्याला कळून चुकलें.

विजेच्या तारांचीं कुंपणें, चोरलेलीं विमानें रात्रींच्या वेळीं चातुर्यानें खालीं उतरविणें, पाणबुडी टॉर्पेडो, बॉम्बस्, गुप्तवाटा, गुहा, तळघरें आणि ते दाढी

वाढविणारे सहा बोकड हा एखाद्या रहस्यकथेंतहि अवास्तव ठरणारा मालमसाला हंबीररावानें प्रत्यक्षांत गोळा केला होता आणि अशा त्या माणसानें आपल्या कारस्थानामुळें किती संपत्ति गोळा केली असावी याचें मोजमाप करणेंहि अशक्य होतें.

पहांटेचा प्रकाश बाहेर पसरत असतांना झुंजारनें हंबीररावाच्या बैठकीच्या खोलींत प्रवेश केला आणि तो तेथल्या तिजोरीकडे गेला.त्यानें आपल्या अंगावरील कपड्यांत लपविलेली एक कातडी पिशवी बाहेर काढली. त्या पिशवींत जीं घरफोडीचीं आणि तिजोऱ्या उघडण्याचीं हत्यारें होतीं तीं स्वत: झुंजारनेंच तयार केलीं होतीं. जर आनंदरावांनी त्याला त्या हत्यारांसहित पकडले असतें तर दुसऱ्या कोणत्याहि पुराव्याशिवाय त्याला कमीत कमी सात वर्षें सक्तमजुरीची शिक्षा झाली असती.

ती तिजोरी आधुनिक पद्धतीची होती. पण ती झुंजारपुढें टिकाव धरूं शकणार नव्हती. झुंजार कोणत्याहि प्रकारची तिजोरी उघडण्यांत वस्ताद होता. अवघ्या वीस मिनिटांत त्यानें ती उघडली. नंतर आपलीं हत्यारें पिशवींत घालून ती पिशवी त्यानें कोटाच्या गुप्त खिशांत लपविली. नंतर तो तिजोरीची तपासणी करूं लागला.

त्यानें आतांपर्यंत त्या तीस एकराच्या मध्यें असलेल्या हंबीररावाच्या घरांत आणि आजूबाजूला इतका पुरावा मिळविला होता कीं ज्यामुळें एका सबंध पल्टणीला फांसावर चढवितां आलें असतें. पण अद्याप एक–दोन महत्वाच्या गोष्टी त्याला मिळवायच्या होत्या.

त्यांतील एक त्याला त्या तिजोरींत असलेल्या थोड्या कागदपत्रांत मिळाली. तें पत्र जॉन् डिसूझानें हंबीररावाला लिहिलें होतें. झुंजारनें तें खिशांत घातलें नंतर आपलें शोधाचें काम पुढें चालूं ठेवलें. त्याला एक पेटी सांपडली ती नोटांनीं भरगच्च भरलेली होती. तो कांहीं पुरावा नव्हता, पण झुंजारला तसल्या गोष्टींचा संग्रह करण्याची आवड होती!

तो त्या नोटा उचलणार होता तोंच त्यानें पाठीमागल्या दाराचा आवाज ऐकला. विजेच्या तारेचा धक्का बसतांच ससा उडाला होता, त्याप्रमाणें झुंजार ह्या तिजोरीपासून दूर उडाला होता पण त्याबरोबर त्यानें आणखी दोन गोष्ट केल्या होत्या.

त्यानें त्या पेटींतील नोटांचीं बंडलें खिशांत घातलीं आणि ती पेटी तिजोरींत ठेवून तिजोरीचें दारहि बंद केलें होते. नंतर त्यानें उडीसरशींच बाजूच्या एका पडद्याआड दडी मारली होती आणि त्यावेळीं हंबीरराव आंत आला होता.

हंबीरराव सरळ त्या तिजोरीकडे गेला आणि आपल्या जाकिटाच्या खिशांतील चाव्या बाहेर काढीत त्यानें तिजोरीच्या मुठीला स्पर्श केला त्याबरोबर तिजोरीचें दार उघडलें आणि चाव्या हातांत घेऊनच तो आश्चर्यानें तिजोरीकडे पाहूं लागला. नंतर त्यानें तिजोरीसमोर गुडघे टेकले आणि ती रिकामी पेटी बाहेर काढली.

झुंजार त्वरेनें पडद्याआडून बाहेर पडला होता आणि तो दार आणि हंबीरराव यांमध्यें उभा राहिला होता.

तो म्हणाला, 'झुंजारभाई, आतां रडूं नकोस!'

० ० ०

८ : साहसी निर्णय!

हंबीरराव उभा राहिला आणि त्यानें झुंजारच्या हातांतील पिस्तुलाकडे पाहिलें. तो म्हणाला, 'तूं!'

'होय मीच,' झुंजार म्हणाला. 'हंबीऱ्या, इकडे ये, मला तुझ्याजवळ काय आहे तें पहावयाचें आहे!'

त्यानें आपला डावा हात हंबीररावाच्या कोटाच्या आंतल्या खिशांत घातला आणि त्याला हवी असलेली दुसरी गोष्टहि मिळाली. ती एक सामान्य डायरी होती. त्याच डायरीचीं पानें फाडून त्यावर झुंजारची निशाणी लिहिण्यांत येत होती हें ती डायरीनें तपासतांच त्याच्या लक्षांत आलें होतें. हंबीररावाला स्वत:बद्दल इतका वेडा आत्मविश्वास वाटत असावा कीं त्यानें ती डायरी खुशाल स्वत:जवळच बाळगिली होती.

'आतां जरा थोडासा मागें सरक !' झुंजार म्हणाला, 'पण तुझा चेहरा असा बदलला कां ?'

तो स्वत: थोडें मागें सरकला आणि त्याला पाठीमागच्या माणसाच्या बुटाचा स्पर्श झाला. आणि तो कांहीं हालचाल करण्यापूर्वींच एक बळकट हात पुढें झाला आणि त्याचें पिस्तुल खेंचण्यांत णालें. झुंजारनें मागें वळण्यास सुरुवात केली पण तोंच दुसऱ्या हातानें पाठीमागून त्याची मानगुट पकडण्यांत आली.

झुंजार खालीं वांकला व त्यानें त्या पाठीमागच्या माणसाचा पिस्तुलाचा हात पकडून त्याला आपल्या डोक्यावरून पलीकडच्या बाजूला उडविलें पण त्यानें स्वत.ला सांवरण्यापूर्वींच हंबीररावानें खालीं पडलेलें पिस्तुल उचलून त्याच्यावर रोंखलें होतें.

झुंजारला मरायचें नव्हतें. त्यानें आपले दोन्ही हात वर उचलले आणि तो म्हणाला, 'ठीक आहे मुलांनो, तुम्हीं बाजी जिंकलीत !'

'महामूर्खा !' हंबीरराव म्हणाला.

'मान्य आहे,' झुंजार म्हणाला, 'कुणीहि डोक्याला पाठीमागें डोळे असल्याशिवाय मागें सरकतां कामा नये.'

झुंजारनें झटापटींत खालीं टाकलेली डायरीहि हंबीररावानें उचलून पुन्हां आपल्या खिशांत घातली होती. पण अद्याप झुंजारच्या खिशांत तें डिसूझाचें पत्र आणि नोटांचीं बंडलें होतीं. आणि तो चोरी करण्याचा सामान्य प्रकार आहे यापलीकडे हंबीररावाला अधिक संशय घेण्याचें कांहीं कारण नव्हतें.

त्यानें ती डायरी काढून घेतली तेंहि संशयास्पद नव्हतें. त्यानें पैशाच्या पाकिटासाठीं खिशांत हात घातला असतांना त्याला ती डायरी मिळाली असें हंबीररावाला वाटण्याची शक्यता होती. त्यानें ती समजूत कायम रहावी असेंच वागण्याचा निर्णय घेतला.

त्याला फक्त त्या डिसूझाच्या पत्राचें महत्त्व होतें. त्यानें खिशांतील नोटांचें पुडकें काढून तें तेथल्या टेबलावर उडविले आणि तो म्हणाला, 'हें बाकीचेंहि घ्या. आतां तरी तुमचा माझ्याविरुद्ध कांहीं आरोप नाहीं ना ?'

हंबीररावाचा चकणा डोळा झुंजारच्या देहावरून फिरत होता. त्यानें एखाद्या शाळामास्तराप्रमाणें विचारलें, 'इतक्या सहजासहजीं आपली सुटका

होते असें तुला नेहमीं वाटतें काय ?'

'नेहमीं वाटत नाहीं.' झुंजारनें कबुली दिली, 'पण या खेपेला तुम्ही मला पोलिसांच्या स्वाधीन करूं शकत नाहीं खरें ना ? कारण आतां मला तुमच्या-बद्दल बरीच माहिती मिळाली आहे.'

दुसऱ्याच क्षणीं आपण तसें बोलण्यांत फार मोठी चूक केली हें झुंजारच्या लक्षांत आलें. हंबीररावानें नजर आपलें पोट हळुवार हातानें चोळणाऱ्या खुशालसिंगाकडे वळविली आणि तो म्हणाला, 'त्याला खूपच माहीत झालें आहे !'

'जें कांहीं झालें तें विसरून मला पुन्हां विमान चालविण्याची संधि मिळणार नाहीं काय ? त्यामुळें मीं केलेल्या अपराधाची मला भरपाई करतां येईल,' झुंजार म्हणाला.

'नाहीं चंद्रशेखर, आतां तुला ती संधि मिळणार नाहीं.' हंबीररावानें उत्तर दिलें.

'मला तशी भीति वाटतच होती.' झुंजार म्हणाला.

'त्याला माझ्या ताब्यांत द्या.' खुशालसिंग म्हणाला, 'मी त्याच्या पायांना लोखंडी सळया बांधून त्याला एखाद्या टॉर्पेडोच्या टयूबमधून उड-वितों, त्यानंतर तो कोणाबरोबरहि बोलूं शकणार नाहीं.'

हंबीररावानें त्या सूचनेचा विचार केला. नंतर नकारार्थी मान हलवीत तो म्हणाला, 'नाहीं खुशालसिंग. यावेळीं तरी तुझ्या–माझ्याखेरीज इतर कोणा-लाहि त्यासंबंधीं एक अक्षरहि समजतां कामा नये. त्यांच्या मनांत कोणताहि संशय अथवा भीति निर्माण होणें आपल्या कामाच्या दृष्टीनें अतिशय धोके-बाज ठरेल. त्याला पुन्हां तळघरांत बंद कर. आपण परतल्यानंतर त्याला डिसूझाच्याच मार्गानें परलोकाला पाठवूं.'

बहुधा डिसूझानेंहि अशाच प्रकारचा गुन्हा केला असावा असा झुंजारनें तर्क केला. तो हंसून म्हणाला, 'झुंजारराव, आपण खरोखरच फार उदार आहांत.'

'तुझी ही समाधानी वृत्ति शेवटपर्यंत टिकेल अशी मला आशा आहे.' हंबीरराव म्हणाला. तो आणखी कांहीं बोलणार होता पण त्याच क्षणीं तेथल्या टेलिफोनची घंटी वाजूं लागली होती.

हंबीरराव टेबलाजवळ जाऊन खुर्चीवर बसला. त्यानें रिसीव्हर उचलून कानाला लावला. नंतर एक कागद पुढयांत ओढून आणि पेन्सिल हातांत घेवून तो बोलूं लागला आणि लिहूं लागला.

'होय. मीच बोलत आहें... वेळ बदलली?... सात वाजतां ?... होय... माहितीबद्दल आभारी आहें.'

क्षणभर त्यानें लिहून घेतलेल्या मजकुराकडे पाहिलें. नंतर टेबलावरील दुसरा टेलिफोन उचलून तो म्हणाला, 'पेस्तनजी, वेळांत बदल झाला आहे. विमान बाहेर काढ आणि तें सात वाजतां उड्डाण करूं शकेल अशी व्यवस्था कर.'

त्यानें त्या दुसऱ्या फोनचा रिसीव्हर खालीं ठेवला आणि तो उभा राहून खुशालसिंगाला म्हणाला, 'ऐन वेळीं त्यांनीं वेळापत्रक बदललें आहे. विमान एक तास आधीं सुटणार आहे. तेव्हां आतां आपणांला वेळ फुकट घालवितां येणार नाहीं.'

खुशालसिंग आपल्या दाढीवरून हात फिरवीत म्हणाला 'तुम्ही स्वतः विमान चालविणार ?'

'होय.' हंबीरराव जोरांत म्हणाला. नंतर त्यानें आपलें पिस्तुल दाराकडे वळविलें आणि तो पुढें म्हणाला, 'चंद्रशेखर, तुला खुशालसिंग तळघराकडे नेईल.'

ते दोघेच असल्यामुळें तळघराकडे जातांना आपण आपली शक्ति अजमावून पहावी आणि तसें केल्यास आपणांला निश्चित यश मिळेल असें झुंजारच्या मनांत आलें होतें. पण हंबीरराव आणि खुशालसिंग हे अतिशय सावध होते. झुंजार वाड्याच्या जुन्या भागांतील भिंतीजवळ पोहोचतांच हंबीररावानें तेथलें गुप्तदार उघडलें होतें. झुंजार पलीकडच्या दगडी पायऱ्या उतरूं लागतांच त्याला पाठीमागलें दार बंद होण्याचा आवाज ऐकूं आला होता.

झुंजार तेथल्याच एका पायरीवर बसला आणि त्यानें आपली सिगारेटकेस बाहेर काढली. आतांपर्यंत त्याचा खून करण्याच्या उद्देशानें वेगवेगळ्या बदमाषांनीं इतक्या तळघरांतून बंद केलें होतें कीं, तीं तळघरें एकमेकांना जोडलीं तर हिमालयांतील कांचनगंगा शिखरावरून रामेश्वराजवळच्या सेतूपर्यंत पोहोंचण्याइतकी जमिनीखालून वाट तयार झाली असती.

पण त्याला तळघरांत अडकविणारे त्यापूर्वी त्याची तपासणी न करण्या-इतके उदार नव्हते. अर्थात हंबीरराव वेगळ्या मन:स्थितींत असल्यामुळेंच त्याला ती महत्त्वाची गोष्ट सुचली नव्हती. झुंजारनें सिगारेट ओढीतच आपल्या कोटाच्या गुप्त खिशातून त्याची ती हत्याराची पिशवी बाहेर काढली.

केवळ धांदलीमुळें आणि विचार करण्याइतकी सवड नसल्यामुळें जरी हंबीररावाच्या हातून ती चूक झाली होती, तरी आणखी कांहीं तासांनी तो परत आल्यानंतर अधिकच धोकेबाज बनणार होता. आणि जर आपण वेळे-वर त्या तळघरांतून बाहेर पडलों नाहीं तर सोनें घेऊन इराणला जाणाऱ्या विमानावर तो निश्चित हल्ला चढविणार होता हेंहि झुंजारच्या लक्षांत आलें होतें.

नुसतें त्या तळघरांतून बाहेर पडूनच काम भागणार नव्हतें तर त्याला कदाचित हंबीररावाचा पाठलागहि करावा लागणार होता. आपल्या घड्याळा-प्रमाणें सव्वासहा वाजतां झुंजारनें तें गुप्तदार उघडण्याच्या प्रयत्नाला सुरु-वात केली आणि तो तेथून बाहेर आला तेव्हां सात वाजून पांच मिनिटें झालीं होतीं. त्या अवधींत जर कोणीं पडला असता तर त्याला तें पोलादी दार फोडण्याचा आवाज खचित ऐकूं आला असता. पण झुंजारच्या सुदैवानें त्याला साथ दिली होती. तें पोलादी दार अभेद्य आहे अशा समजुतीनें हंबी-रावानें बाहेरून पहारा करण्याची व्यवस्था केली नव्हती.

झुंजार तळघरांतून बाहेर पडला तेव्हां अतिशय थकला होता आणि त्याच्या सर्वांगांतून घामाच्या धारा वाहत होत्या. त्याच्या बोटांना अनेक ठिकाणीं मार बसला होता. पण तो आतां विसांवा घेण्यासाठीं थांबूं शकत नव्हता.

तो त्या लांब बोळांतून वेगानें धांवत वाड्याच्या त्या जुन्या भागांतून बाहेर पडला आणि त्यानें हंबीररावाची बैठकीची खोली गांठली. वाटेंत त्याला कोणींहि दिसलें नव्हतें. आपल्या सामान्य नोकरांना त्या भागांत येण्याची परवानगी नाहीं असें हंबीररावानेंच त्याला सांगितलें होतें आणि दुसऱ्या प्रकारचे जे नोकर होते ते त्यावेळीं बहुधा आपल्या जागीं त्यांच्यावर सोपविण्यांत आलेलें काम करण्यांत गढलेले असावे.

अर्थात जर कोणीं वाटेंत आडवा आला तर त्याचा खरपूस समाचार

घेण्याची झुंजारची त्यावेळीं तयारी होती. तो बैठकीच्या खोलींत आला आणि तें वेगळा रंग देण्यांत आलेलें लष्करी विमान आकाशांत भरारी घेत असतांना खिडकींतून दिसलें. बंदुकीची गोळी सुटावी त्या वेगानें तें उंच आकाशांत गेलें.

झुंजारनें दुसरी सिगारेट पेटविली. पराभवाच्या जाणिवेनें मनांतून तो अतिशय निराश झाला होता. क्षणभरानें तो तेथल्या टेबलाजवळ बसला आणि त्यानें सांताक्रूझच्या विमानतळाला फोन केला. पण तेथला फोन नादुरुस्त झाला आहे असें त्याला सांगण्यांत आलें

त्यानें तेथल्या पोलीस स्टेशनाशीं संधान जुळविण्याचा प्रयत्न केला पण ऑपरेटरनें त्या विभागांतील सर्वच फोनमध्यें कांहीं बिघाड झाला असावा असें सांगितलें. त्यानें सी. आय्. डी. ऑफिसला फोन करण्याचा प्रयत्न केला. पण नंबर फिरवीत असतांनाच आपला तोहि प्रयत्न अयशस्वी होणार हें त्याला समजत होतें.

ता समजत होता त्याप्रमाणें हंबीरराव वेडा नव्हता. तो अतिशय धूर्त आणि कारस्थानी होता त्या महत्त्वाच्या वेळीं निदान कांहीं तास तरी योग्य ठिकाणीं त्या विमानासंबंधींची कांहींच माहिती पोहोंचतां कामा नये अशी त्याने व्यवस्था केली होती.

झुंजारनें सिगारेट ओढीत आणि वरच्या छताकडे पहात विचार केला. त्या प्रसंगांतून फक्त एकच मार्ग होता. बाकीच्या मार्गानें जाण्याइतका अवधि नव्हता. कारण त्यासाठीं त्याला प्रथम स्वत:ची ओळख पटवावी लागली असती. नंतर संशयी पोलिसांचें समाधान करावें लागलें असतें आणि सात वाजतां सुटलेल्या त्या विमानाचें संरक्षण करण्याची व्यवस्था होईपर्यंत बहुधा हंबीरराव ते समुद्रांत कोसळविणार होता.

नंतर त्याला हंबीररावानें घेतलेला शेवटचा निर्णय आठवला. 'आपणां दोघांशिवाय इतर कोणालाहि यासंबंधीं कांहीं समजतां कामा नये.' आणि लागलीच त्यानें टेबलावरील दुसऱ्या फोनचा रिसीव्हर उचलला.

'पेस्तनजी, मी चद्रशेखर बोलत आहें. ताबडतोब माझें विमान बाहेर काढून त्याच्या उड्डाणाची तयारी कर.'

'ठीक आहे साहेब.' पेस्तनजीनें कोणत्याहि प्रकारचें आश्चर्य न दर्शवितां

उत्तर दिलें आणि झुंजारच्या छातीवरील बरेंच मोठें दडपण दूर झालें.

बहुधा तसेंहि केल्यानें कांहीं फायदा होणार नव्हता आणि तो तळघरांत राहिला असता तर त्याला होणाऱ्यां शिक्षेपेक्षांहि अधिक भयानक अशा मृत्यूला स्वहस्तानें आलिंगन द्यावें लागणार होतें. पण त्यामुळें त्याला कांहीं प्रयत्न तरी करतां येणार होता.

अर्थात त्या ठिकाणीं हंबीररावाचें रेडिओ स्टेशन होतें. त्यानें तें स्वतःच सांगितलें होतें. पण तें फार चांगल्याप्रकारें दडविलेलें असणार. त्याचा शोध करण्यांत अर्ध्या तासाहूनहि अधिकवेळ लागण्याची शक्यता होती आणि आतां तर प्रत्येक मिनिटाला महत्त्व होतें.

नाहीं. त्यानें ठरविलेलाच मार्ग योग्य होता. जरी तो अलौकिक अशा आत्महत्त्येचा मार्ग होता तरी तो झुंजारसारख्या धाडसी बहादूराला आवडण्यासारखा होता. आतांपर्यंतचें बहुतेक आयुष्य त्यानें मृत्यूशीं झुंज देण्यांतच घालविलें होतें.

आणि त्यावेळीं त्याला विजयेची आठवण होणें स्वाभाविक होतें. त्यानें पुन्हां फोनचा रिसीव्हर उचलला आणि बोरिवलीच्या घराचा नंबर फिरविला. दहा सेकंदांतच त्याला साबाजीचा आवाज ऐकावयाला मिळाला.

साबाजी त्याला उत्तर देतांना म्हणाला, ' मालक, त्या पोलिसांनीं विशेष त्रास दिला नाहीं. बाईसाहेब तुमच्या मुंबईंतील जागेंतच आहेत. त्यांच्याकडेहि कोणी गेलेलें नाहीं.'

झुंजारनें लागलींच दुसरा नंबर फिरविला आणि तो आपल्या नेहमींच्याच खेळकर आवाजांत म्हणाला, ' काय विजू, तू बरी आहेस ना ?......होय. मी बरा आहें...नाहीं..कांहींच भानगड नाहीं ...आनंदराव थोडा त्रास देणार. पण तें नेहमीचेंच आहे.. पण मी तें सर्व बरोबर करीन..... कसें तें विचारूं नकोस. तूं तुझ्या झुंजारला ओळखतेसच.

' आतां मी काय सांगतों तें लक्षपूर्वक ऐक. तुला माहीतच आहे कीं, बत्तीस खंबाला हिल रोडवर एक सामळदास नांवाचा माणूस रहातो आणि त्याच्याकडे नजर वळविण्याची माझी इच्छा होती. तो प्राणी सकाळीं दहा वाजण्यापूर्वीं उठत नाहीं. आणि तो सट्टेबाज असल्यामुळें नेहमींच त्याच्या खिशांत वीस हजारांपेक्षां कमी रक्कम नसते. तूं फोन करून नेताजीला

बोलावून घे आणि ते पैसे मिळव. आणि हें बघ, त्या ठिकाणीं माझी निशाणी राहूं दे!'

'तुम्हांला वेड तर लागलें नाहीं?' तिनें विचारलें.

'लागलें आहे आणि लागलें नाहीं.' तो हंसून म्हणाला, 'पण या खेपेला आपणांपैकीं कोणीहि ती चोरी केली नाहीं असें मी सिद्ध करूं शकतों. तूं एवढें काम कर. मी तुला लवकरच भेटेन.'

झुंजारनें रिसीव्हर खालीं ठेवला आणि सिगारेटचे शेवटचे झुरके घेतले. निदान या खेपेला तरी सामळदासाची चोरी त्यानें केली असें आनंदराव म्हणूं शकणार नव्हते आणि त्यामुळें त्यांना बराच विचार करण्याची संधि मिळणार होती.

त्यानें खिडकींतून पाहिलें. त्याचें विमान उड्डाणाच्या तयारीनें बाहेर उभें होतें. पेस्तनजी त्या विमानाच्या इंजिनावरून शेवटचा हात फिरवीत होता. आकाश अगदीं निळें व निरभ्र होतें. सर्व वातावरण अगदीं स्वच्छ आणि त्याच्यासारख्याला उत्साहित करणारें होतें.

त्याच्या अंगावर अद्याप तो वैमानिकाचा वेष होता. त्यानें खिशांतून वैमानिकाची खास टोपी काढून ती डोक्यावर चढविली. तो डोळ्यांवरील गॉगल व्यवस्थित बसवीत होता आणि त्याच वेळीं त्याला आपल्या समोरच्या टेबलावर कोणाची तरी छाया दिसल्यामुळें त्यानें मागें पाहिलें.

पाठीमागल्या दारांतून धांपा टाकीत आनंदराव प्रवेश करीत होते!

० ० ०

९ : अभूतपूर्व उड्डाण!

झुंजारनें अगदीं उतावीळपणें मागें धांव घेतली आणि तो मोठ्यानें म्हणाला, 'कोण आनंदराव! तुमचें पुढें आलेलें पोट पाहून मला इतका आनंद होईल असें मला कधींच वाटलें नव्हतें.'

'तूं येथें असशील असें मला वाटलें होतें.' आनंदराव उग्र स्वरांत म्हणाले.

ते आंत आले पण भार्गवरामला आंत येण्यइतकी वाट देण्याइतकेच पुढें झाले होते. त्यांनीं झुंजारच्या जवळ जाण्याचा प्रयत्न केला नव्हता. अद्याप त्यांची हनुवटी सुजलेली होती व त्यामुळें झुंजारनें घणाचा घाव घालावा त्याप्रमाणें मारलेल्या ठोशाची त्यांना सारखी आठवण होत होती.आणि पुन्हां तसलें कांहीं करण्याची झुंजारला संधि देण्यास ते तयार नव्हत.

'तर मग तुम्हीं बरेंच डोकें लढविलेंत म्हणावयाचें!' झुंजार हंसून म्हणाला.

आपल्या जागेवरूनच मान हलवित आनंदराव म्हणाले, 'तुझें हंबीर-रावांकडे लक्ष गेलें आहे हें मला माहीत होतें आणि तुझ्या नेताजोनें पोलिसांवर हल्ला केला त्यावेळीं तूं येथें येऊन गेला होतास हेंहि मीं ओळखलें होतें. त्यामुळें इतकें सर्व झाल्यानंतरहि तूं तुझ्या हेकेखोर स्वभावामुळें पुन्हां येथें येशील असा मीं तर्क केला होता.'

'आनंदराव, आपसांत कितीहि भांडणें–बखेडे झाले तरी आपण एक-मेकांना सोडीत नाहीं हें मात्र खरें.' झुंजार हंसून म्हणाला, 'आपण आपलें काम करीतच असतों. पण माझा स्वभाव कसाहि असो आणि तुमच्या मनांत माझ्याबद्दल कांहींहि असो, पण या खेपेला मीं तुम्हांला कांहीं अतिशय महत्वाचें सांगणार आहें.'

'मला मात्र मी मागच्या खेपेला जें सांगितलें होतें तेंच आतांहि सांगावयाचें आहे' आनंदराव आपल्या हनुवटीवरून हळुवार हात फिरवीत शक्य त्या जोरांत म्हणाले, 'झुंजार, मी तुला अटक करणार आहें!'

'पण मी जें सांगणार आहें तें फार गंभीर स्वरूपानें आहे!'

'आणि मी जें सांगत आहें तेंहि गंभीर स्वरूपाचेंच आहे.' आनंदराव खिशांतून पिस्तुल काढून तें झुंजारवर रोखून म्हणाले, 'या पिस्तुलाचा उपयोग करण्याची माझी इच्छा नाहीं. पण या खेपेला तुला बेड्या घालून माझ्याबरोबर नेण्याचा मीं निश्चय केला आहें त्यामुळें तूं विरोध केलास तर या हत्याराचा उपयोग करण्यास मीं मुळींच कचरणार नाहीं. ती माझ्या आयुष्यांतील शेवटची गोष्ट ठरली तरी बेहेत्तर!'

'होय. ती तुमच्या आयुष्यांतील शेवटचीच गोष्ट ठरेल ही गोष्ट अगदीं

बरोबर आहे.' झुंजार रागानें म्हणाला, 'स्वत:ला बुद्धिमान समजणाऱ्या मठ्ठ गृहस्था, मी काय म्हणतों तें नीट ऐक! नेताजीनें एका पोलिसाच्या मस्तकावर फटका मारला त्या भानगडीशीं माझा संबंध होता एवढ्याच आरोपावरून तुम्हीं मला अटक करणार आहांत.

'मला तुमचा तो आरोप मान्य आहे. पण मींच डिसूझाचा खून केला आणि देहूरोड येथील सरकारी फॅक्टरीच्या जागेंतून मी एक लढाऊ विमान पळविलें असाहि तुमचा माझ्यावर आरोप आहे. तो अत्यंत खोडसाळपणाचा, मूर्खपणाचा आरोप आहे.

'मी ते गुन्हे केलेले नाहींत. त्याबाबतींत मी पूर्ण निरपराधी आहें. मला आतां त्यासंबधींच तुम्हांला आतां सांगावयाचें होतें आणि केवळ त्याच कारणामुळें तुम्हांला येथें पाहून मला आनंद झाला होता. आनंदराव, त्या गुन्ह्यांसाठीं तुम्ही कोणत्या माणसाचा शोध करावयास हवा तें मी आतां तुम्हांला सांगणार आहें.'

'मला कोणता माणूस हवा आहे तें मला अगदीं बरोबर माहीत आहे!' आनंदराव जोरांत म्हणाले.

'अस्सें! तर मग तुम्हीं त्याच माणसाच्या घरांत उभे आहांत हें तुम्हांला माहीत आहें?' झुंजारनें आवाज चढवीत विचारलें.

आनंदराव विस्फारित नजरेनें झुंजारकडे पहातच राहिले. त्यांनीं आपलें तोंड अनेकदां उघडलें आणि मिटलें. ते पुढें सरकले. पण आपली चूक लक्षांत येऊन ते घाईघाईनें मागें सरकून आपल्या पूर्वीच्या जागेवर उभे राहिले.

'हंबीरराव रावराणे? तूं आतां त्यांच्यावरच आरोप करतोस? स्वत:ची मान फांसातून सोडविण्यासाठीं तूं हाच नवींन बनावट पुरावा तयार केला आहेस काय?' आनंदरावांनीं कुचेष्टेनें विचारलें.

'मी कांहींच बनावट केलेलें नाहीं. पण तुम्हीं जर ऐकणार असलां तर मी जें म्हणतों तें पुराव्यानें सिद्ध करण्याची माझी तयारी आहे.' झुंजार म्हणाला, 'देहूरोड येथून तें लष्करी विमान हंबीररावानेंच पळविलें हें तुम्हांला माहीत होतें काय?'

'मला तें माहीत नव्हतें आणि अद्यापहि मला तें माहीत नाही.' आनंदराव कुचेष्टेनेंच म्हणाले.

'तर मग मीं सांगतों तें ऐका.' खणखणीत आवाजांत झुंजारनें बजाविलें, 'त्यानें तें विमान येथें आणलें आणि तें बाहेरच्या सपाट मैदानावर उतरविलें. तें मीं ज्यावेळीं मूर्ख नेताजी गैरसमजुतीनें त्या बिचाऱ्या पोलिसावर हल्ला चढवीत होता त्यावेळीं प्रत्यक्ष माझ्या डोळयांनीं पाहिलें आहे.

'तुम्ही स्वतः त्या मैदानावर जा म्हणजे तें विमान अचूक खालीं उतरविता यावें यासाठीं त्याच्या माणसांनीं त्याच्यासाठीं पेटविलेल्या कापसाच्या गठ्ठयांच्या होळयांची निशाणी तुम्हांला तेथल्या होरपळलेल्या गवतावर पहावयास मिळेल.

'जर तुमचा माझ्या बोलण्यावर विश्वास नसेल—आणि तुम्हीं कधीं आपल्या आयुष्यांत मीं सांगेन त्यावर विश्वास ठेवणार नाहीं—पण तुम्हांला स्वतःच्या डोळयांचा खचित उपयोग करतां येईल. त्याच्याजवळ गेल्या जागतिक युद्धांत जपान्यांनीं टाकून दिलेली एक पाणबुडी आहे आणि तिच्यावरून टॉर्पेडो सोडण्याचीहि व्यवस्था आहे हें तुम्हांला माहीत आहे काय ?'

'काय—काय म्हणालास ? पाणबुडी ? तूं स्वप्नांत आहेस कीं तुला वेड लागलें आहे ?' आनंदराव म्हणाले.

'*मला वेड लागलेलें नाहीं आणि मी आतां चांगला जागा आहें.*' झुंजार म्हणाला, 'मी तुम्हांला त्यानें ती पाणबुडी ठेवण्याची कुठें आणि कशी व्यवस्था केली आहे हेंहि दाखवूं शकेन आणि ती जागा येथून फार दूर नाहीं.'

'तूं हें काय म्हणतोस ? यावर मी—'

'यावर तुम्हीं विश्वास ठेवायलाच हवा' झुंजार म्हणाला,' माझ्या बोलण्यावर नव्हे तुमच्या डोळयांवर. तुम्हांला ती पाणबुडी चालविणारे ह्याच घरांतील कोणत्या गुप्त खोलींत कित्येक महिने रहात होते आणि झोंपत होते ती जागाहि मी दाखवूं शकेन. आनंदराव, तशाप्रकारची घातकी टोळी मीं आतांपर्यंतच्या माझ्या आयुष्यांत कधींच पाहिली नव्हती. पण तें तुम्हांला खरें वाटेल काय ?'

'मला—मला—'

'आज सकाळीं सात वाजतां सांताक्रुझच्या विमानतळावरून तीस लक्ष

रुपये किंमतीचें सोनें घेऊन एक विमान इराणकडे जावयास निघालें आहे हें तुम्हांला माहीत आहे काय ?'

आनंदरावांना कांहीं बोलण्याची संधि न देतां झुंजार पुढें म्हणाला, 'आणि तुम्ही हातांत हें खेळणें घेऊन मला अडकविण्याचा प्रयत्न करीत असतांना हंबीररावानें तें विमान खालीं कोसळविण्याची जय्यत तयारी केली आहे आणि जर त्याचा तो डाव सिद्धीस गेला तर सर्व भारतांतील पोलिसांचें नांव बद्दू होईल आणि तुमच्या लालबुंद चेहऱ्यावर डांबर फासलें जाईल हें तुम्हांला माहीत आहे काय ? '

आनंदरावांनीं मोठ्या कष्टानें आवंढा गिळला. झुंजारच्या त्या कठोर बोलण्यांत प्रामाणिकतेची जी झांक दिसत होती त्यामुळें स्वतःचा अविश्वास क्षणभर बाजूस ठेवून त्याला जें कांहीं सांगावयाचें आहे तें आपण शांतपणें ऐकावें असा त्यांच्या मनाला मोह पडत होता.

तो जें सांगेल तें ऐकावें आणि त्यावर विश्वास ठेवावयाचा कीं नाहीं हें नंतर ठरवावें असें त्यांचें अंतर्मन त्यांना सारखें बजावत होतें. पण तसें करणें हा आपला मूर्खपणा आहे असेंहि त्यांना वाटत होतें.

'अर्थातच हें सर्व मला माहीत नव्हतें.' ते म्हणाले, 'पण हें सर्व तूं बनावट पुरावा तयार करून सिद्ध करणार आहेस कीं हंबीररावच तसा कबुलीजबाब देणार आहेत ?' त्यांनीं विचारलें.

'हंबीररावाला तसा कबुलीजबाब द्यावा लागेल. पण त्याचीहि कांहीं आवश्यकता भासणार नाहीं.' झुंजार म्हणाला, 'सात वाजतां सोनें घेवून इराणला जाण्यासाठीं जें विमान सांताक्रुझवरून निघालें त्याचा नंबर आणि इतर माहिती त्यानें या कागदावर लिहिलेली आहे. तुम्ही हें त्याचेंच हस्ताक्षर आहे हें कबूल करणार कीं त्याबद्दल तुमची खात्री पटविण्यासाठीं त्याच्या बँकेच्या मॅनेजरला बोलावणार आहांत?'

झुंजारनें टेबलावरील हंबीररावानें नोंद केलेला कागद उचलून आनंदरावांच्या हातीं दिला. आणि आनंदरावांनीं त्यावरील मजकूर वांचला. आणि ते म्हणाले, 'हें त्यांचें हस्ताक्षर आहे कीं तूं तसें मुद्दाम सांगत आहेस या गोष्टीला कांहीं महत्त्व नाहीं. ते अनेक सरकारी समित्यांचे सभासद आहेत. त्यामुळें त्यांच्याजवळ असली माहिती असणें यांत कांहींच आश्चर्य

नाहीं.'

'अस्सें! आणि त्यांच्यासारखा अनेक समित्यांवर असलेला एक ऑनररी मॅजिस्ट्रेट जॉन डिसूझासारख्या बदमाष वैमानिकाला चांगल्याप्रकारें ओळखत असतांनाहि त्यानें जेव्हां त्याचें प्रेत ठाणें येथील पोलीस स्टेशनवर नेलें तेव्हां त्यासंबंधीं एक अक्षरहि बोलत नाहीं?'

'कोण म्हणतो हंबीरराव डिसूझाला ओळखत होते म्हणून?' आनंदरावांनीं जोरांत विचारलें.

झुंजार हंसला आणि म्हणाला, 'मी तसें म्हणत नाहीं. कारण मीं तसें म्हटलें तर त्या दोघांची मुळींच ओळख नव्हती असें तुम्ही ठासून म्हणाल. पण हें काय म्हणतें तें पहा.'

झुंजारनें आपल्या खिशांत हात घालून त्याला तिजोरींत मिळालेलें डिसूझाचें पत्र काढून तें आनंदरावांच्या हातीं दिलें आणि तो म्हणाला, 'हें पत्रहि मींच तयार केलेलें बनावट आहे असें तुम्ही म्हणाल काय?'

'तूं तसें खचित करूं शकशील.' आनंदराव म्हणाले. पण आतां त्यांचे डोळे झुंजारकडे पहातांना चमत्कारिक दिसत होते.

'आनंदराव, आतां माझ्याबरोबर चला आणि मी कोणत्या प्रकारचा बनावट पुरावा तयार करूं शकतों तें तुमच्या डोळ्यांनीं पहा.'

आनंदरावांनीं आपलें पिस्तुल रोंखलें असतांनाहि झुंजार निर्भयतेनें दाराकडे गेला आणि आपण तसें कां करतो हें आनंदरावांना समजत नसतांनाहि ते निमूटपणें त्याच्या पाठीमागून चालूं लागले, प्रत्येक पाऊल टाकतांना आपण मूर्खपणाच करीत आहोंत अशी त्यांची अधिकाधिक खात्री होत.होती.

भार्गवराम त्यांच्यामागून चालत होता कारण तें त्याचें कामच होतें. आपण मूर्ख आहोंत हें त्याला माहीत होतें. कारण आनंदरावांनीं तसें वेळोवेळीं म्हणून तें त्याच्या मनावर ठसविलें होतें. पण झुंजारवर त्याची अतिशय श्रद्धा होती. अर्थातच तो तसें बोलून दाखवूं शकत नव्हता. तसें त्यानें केलें असतें तर आनंदरावांनीं त्याला फाडून खाल्लें असतें.

झुंजारनें त्यांना वाड्याच्या जुन्या भागांत नेलें आणि तेथली व्यवस्था पाहून आनंदराव मनांतून थक्क झाले होते. झुंजारनें आंतून कमालीच्या

चातुर्यानें उघडलेलें तळघराचें गुप्त दार तुटलेल्या बिजागऱ्यांवर लोंबकळत होतें तेंहि त्यांनीं पाहिलें. नंतर त्यांना झुंजारनें दगडीपायऱ्यांवरून तळघरांतील त्या खोलींत नेलें.

'याच ठिकाणीं तीं सहा माणसें रहात असतात आणि त्यामुळें घरांतील सामान्य नोकरांना कांहीं विशेष चाललें आहें हें कधींच समजत नाहीं.' झुंजार म्हणाला, 'तुम्हांला त्यांच्या खाटा, त्यांचे इतर सामान आणि सर्व कांहीं येथें सांपडेल. मी कोण आहे हें त्यांना समजल्यानंतर त्यांनीं मला याच ठिकाणीं बंद केलें होतें आणि येथूनच मी नुकताच बाहेर पडलों आहें.'

आनंदराव कित्येक सेकंद कांहीच बोलले नाहींत. नंतर त्यांनीं बोलण्याऐवजीं जें कांहीं केलें तें अतिशय सूचक होतें. त्यांनीं आपलें पिस्तुल खिशांत घातलें आणि जवळजवळ हताश नजरेनेंच झुंजारकडे पाहिलें. त्यांना तितकें स्वाभाविक बनण्यासाठीं किती कष्ट पडले असतील हें कुणालाहि कधीं समजणार नाहीं. पण आनंदरावांमध्यें कित्येक दोष असले तरी ते एकप्रकारे खिलाडू वृत्तीचे होते. त्याक्षणीं त्यांचा जबडा दुखत असतांनाहि झुंजारनें ठोसा मारला हेंहि ते विसरले होते.

'झुंजार, तुला आणखी काय माहिती आहे?' त्यांनीं विचारलें.

'त्यांची पाणबुडी आतां बाहेर पडली आहे आणि ती तें विमान ज्या ठिकाणीं कोंसळविण्यांत येणार आहे तिकडे जाणार आहे तें चोरण्यांत आलेलें लष्करी विमान स्वत: हंबीरराव चालवीत आहेत. त्या विमानावर मशीनगन बसविलेली आहे. त्याशिवाय विमान खालीं कोंसळल्यानंतर त्याच्या मदतीला धांवून जाण्याचा इतर जहाजांनीं प्रयत्न केला तर त्यांच्यावर टाकण्यासाठीं त्यानें बरोबर बरेच बॉम्बहि बाळगले आहेत. त्याशिवाय त्यानें विमानतळाशीं आणि पोलीस स्टेशनांशीं संबंध जोडणारे टेलिफोन नादुरुस्त केले आहेत.

'या ठिकाणीं त्यानें कुठेंतरी एक गुप्त रेडिओ ट्रान्समिटर लपविला आहे. तो शोधून काढावयास मला अद्याप सवड मिळालेली नाहीं. जेव्हां विमानावरील वायरलेस मशीनगनच्या माऱ्यामुळें नादुरुस्त होईल तेव्हां येथिल ट्रान्समिटरवरून त्याचा प्रवास सुरक्षितपणें चालला आहे असा बनावट संदेश पाठविण्यांत येईल. त्यामुळें हंबीररावाच्या राक्षसी बेताची कोणालाहि माहिती मिळणार नाहीं.'

आनंदरावांची चर्या एकदम उतरली आणि त्यांनीं विचारलें, 'झुंजार, आपण कांहींच करूं शकणार नाहीं काय ?'

'एकच गोष्ट करतां येईल.' झुंजार म्हणाला, 'बहुधा तुम्ही मैदानावर एक विमान उड्डाण करण्याच्या तयारींत असलेलें पाहिलेंहि असेल. तें माझें आहे. त्याच विमानांतून मी एक अमली पदार्थांचा चोरटा व्यापार करणारा वैमानिक बनून येथें आलों पण ती वेगळी हकीकत आहे. ती आतां सांगण्या-इतका वेळहि नाहीं आणि माझ्या विमानाचें इंजिन आतां योग्य प्रमाणांत तापलेंहि असेल.

'आनंदराव, मी तुमच्या परवानगीनें आतां त्या विमानांतून उड्डाण कर-णार आहें आणि हंबीररावाला थांबविण्याचा प्रयत्न करणार आहें. ती आत्महत्त्या आहे असें मला सांगूं नका. कारण मला तें सर्व माहीत आहे. पण मी तसा प्रयत्न केला नाहीं तर त्या सरकारी विमानांतील चालकाचे आणि इतर अधिकाऱ्यांचे नाहक खून होतील.'

आनंदरावांनीं क्षणभर उत्तर दिलें नाहीं. ते झुंजारच्या नजरेला नजर देण्याचें टाळून जमिनीकडे पहात होते. शेवटीं ते म्हणाले, 'मी तुला थांबवूं शकणार नाहीच.'

झुंजार हंसला. एकाएकीं त्याला सामळदास नांवाच्या एका अट्टल सट्टे-बाजाचें त्यावेळीं काय घडत असेल हें आठवलें आणि त्याच्या चर्येवर चेष्टा-युक्त मिष्किल हास्य पसरलें.

तो म्हणाला, 'आनंदराव, मी जें तुमचें काम करणार आहें त्याबद्दल मी तुमच्याकडून दोनच गोष्टींची अपेक्षा करतों. पहिली गोष्ट म्हणजे मूर्ख आणि खेडवळ नेताजीनें त्या निरपराध पोलिसांवर हल्ला केला होता ही गोष्ट विसरली पाहिजे आणि दुसरी, मीं तुमच्या जबड्यांवर ठोसा मारला होता आणि नंतर जें कांहीं केलें होतें त्याबद्दल तुम्ही मला क्षमा केली पाहिजे.

'आनंदराव, तुम्ही जर थोडासा विचार कराल तर त्यावेळीं तुमच्या हातून सुटण्यासाठीं मला तसें करण्याखेरीज दुसरें कांहीं गत्यंतरच नव्हतें हें तुमच्याहि लक्षांत येईल. आतां मीं जो पुरावा दाखविला आहे त्यामुळें जर तुमचें समाधान झालें असलें तर पुन्हां जर कोणीं हलक्या प्रतीच्या बदमा-

षानें माझ्या निशाणीचा गैर वापर केला तर तुम्ही माझ्याकडे वांकड्या नजरेनें पहाणार नाहीं आणि माझा संशय घेणार नाहीं.'

तो बोलत असतांना त्याचें बोट आनंदरावांच्या पोटांत खुपसलेलें होतें. पण आनंदरावांनीं त्याविरुद्ध तक्रार केली नव्हती. एक शब्दहि न बोलतां तो तेथून बाहेर पडून आपल्या विमानाकडे गेला होता. पेस्तनजी आणि इतर माणसें त्याची वाटच पहात होतीं. तो वैमानिकाच्या जागेवर बसला तेव्हां ओटीवर उभ्या असलेल्या आनंदरावांकडे पाहून त्यानें हंसत हात हलविला आणि त्यांचा निरोप घेतला.

पेस्तनजीचे इतर मदतनीस विमानाच्या चाकाखालीं ठेवलेले लांकडी ओंडके बाजूला करीत होते. ते दूर झाल्यानंतर त्यानें विमान सुरू केलें. आनंदराव पहात होते. जमिनीवरून सोडण्यांत आलेल्या बाणाप्रमाणें तें विमान घोंघावत आकाशांत उंच चढलें. नंतर विमानानें त्या घरावरून एक प्रदक्षिणा घातली आणि तें समुद्राच्या रोखानें वेगानें निघालें.

आनंदरावांच्या हृदयाचा थरकांप उडाला होता. तसलें अपूर्व साहस झुंजारखेरीज दुसरा कोणींहि करूं शकत नव्हता. ते झुंजारनें हातीं घेतलेली कामगिरी यशस्वी व्हाही म्हणून भार्गवरामाला न दर्शवितां मनांतून ईश्वराची प्रार्थना करीत होते.

झुंजारला तेथून निघण्यास बराच उशीर झाला होता. पण वारा त्याला मदत करीत होता आणि त्याचें विमानहि अतिशय वेगवान होतें. थोड्याच वेळांत त्यालां तें सोन्याची वाहतूक करणारें सरकारी विमान बऱ्याच दूर अंतरावर उडतांना दिसलें.

त्यानें तें विमान ओळखलें याचें कारण त्यावेळीं त्या जातीचें आणि आकाराचें दुसरें विमान इराणच्या आखाताकडे जाण्याचा फारसा संभव नव्हता. नंतर तो हंबीररावाचें लष्करी विमान कुठें आहे हें पाहूं लागला आणि त्याला अतिशय उंचावर एका मोठ्या पक्ष्याच्या आकाराचें कांहींतरी घिरट्या घालीत असतांना दिसलें. तें जमिनीपासून निदान सहा हजार फुटांवर तरी असावें असा त्याचा अंदाज होता.

हंबीरराव ! तें हंबीररावाचेंच विमान होतें. झुंजारनें आपले ओंठ घट्ट आवळले आणि तो आपलेंहि विमान उंच चढवूं लागला. हंबीररावाच्या

विमानावर मशीनगन आहे हें त्याला माहीत होतें आणि झुंजारजवळ दोन पिस्तुलांखेरीज दुसरें कांहीं नव्हतें. त्याला तें अभुतपूर्व द्वंद्वयुद्ध केवळ आपल्या विमान चालविण्याच्या चातुर्यावर आणि आपल्या तीक्ष्ण नजरेच्या सहाय्यानें करावयाचें होतें.

हंबीरराव विमान चालवितांना मशीनगनचा उपयोग करण्यांत कितपत तरबेच आहे यावरच त्याचें भवितव्य अवलंबून होतें. एकाएकीं झुंजार हसला. विजया जवळ असती तर तिनें त्या हास्याचा अर्थ ओळखला असता. लढाईंत शत्रूवर आवेशानें, बेदरकारीनें तुटून पडणाऱ्या झुंजारचें तें रण–हास्य होतें.

हंबीरराव ! ज्या माणसानें त्याच्या निशाणीचा दुरुपयोग करून त्याला बदनाम करण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यानें जॉन डिसूझाचा खून केला होता आणि त्याच्या खिशांत झुंजारची निशाणी ठेवली होती. त्यानें देहूरोड येथील सरकारी कारखान्यांतून लढाऊ विमानाची चोरी केली होती आणि तेथेंहि झुंजारची निशाणी राहूं दिली होती.

इतकेंच नव्हे तर त्या पाजी माणसानें आपणच झुंजार आहोंत असें बेशरमपणें खुद्द झुंजारलाच सांगितलें होतें. कदाचित आपणच खरे झुंजार आहोंत अशी त्यानें आपल्या टोळीची समजूत करून दिली असावी. कांहीं कारण नसतांना त्यानें झुंजारला पेंचांत पकडण्याचा, फांसावर चढविण्याचा प्रयत्न केला होता. कदाचित पुढें–मागें झुंजार आपल्या मार्गांत आडवा येईल अशी त्याला भीतीहि वाटली असेल.

झुंजारनें आपलें विमान पांच हजार फुटांपर्यंत वर चढविलें. आतां त्याला खालचा प्रदेश एखाद्या रंगीत नकाशाप्रमाणें दिसत होता. हिरवीं शेतें, काळसर हिरव्या रंगाची झाडी, रस्त्यांच्या दिसणाऱ्या पांढऱ्या रेषा आणि करड्या–हिरव्या रंगाचा सागर.

तें सरकारी विमान त्याच्या खालीं अर्ध्या मैलावर होतें. त्या विमानाचा

वेग फार तर ताशी नव्वद मैल असेल. तें व्यापारी वहातूक करणारें विमान होतें आणि बरोबर अवजड माल असल्यामुळें तें आपला वेग त्याहून वाढ-वीत नव्हतें. झुंजारला वरून त्या विमानाचा नंबर आणि नांव स्पष्ट दिसत होतें.

त्याचें स्वतःचें विमान तासाला एकशें ऐंशी मैलांच्या वेगानें धांवत होतें. त्याच्या मनांत आलें कीं, हंबीररावानें त्याला वर येतांना पाहिलें असणार. त्यानें कदाचित तें विमान मैदानावर उभें असतांना आणि उड्डाण करतां-नाहि पाहिलें असणार आणि कांहींतरी बिघडलें आहे असा त्यानें तर्कहि केला असणार.

आतां तो थिजलेल्या नजरेनें पहात असणार. थरथरत्या बोटांनीं आपलें विमान चालवीत असणार आणि आपल्या मार्गांत अडथळा निर्माण झाला आहे आणि तो दूर करायला हवा असेंहि त्यानें ठरविलें असणार. झुंजार विचार करीत होता कीं हंबीरराव हल्ला केव्हां करील ?

तो विचार मनांत आला आणि हल्ल्याची सुरुवात झाली. त्याचें विमान किंचित थरथरलें. त्याच्या विमानाच्या डाव्या पंख्यावर वेडींवाकडीं छिद्रें पडलेलीं त्यानें पाहिलीं. त्याच्या स्वतःच्या इंजिनाचा आवाज होत असतांहि त्या लढाऊ विमानांतून मशीनगनचा मारा करण्यांत येत आहे, हें त्यानें आवाजावरून ओळखलें होतें!

तरीहि झुंजार हंसत होता. त्यानें आपलें विमान एकाएकीं इतकें उंच चढविलें कीं, तें हंबीररावाच्या विमानाच्याहि वर गेलें होतें. झुंजार परा-काष्ठेचा उत्साहित बनला होता. कारण आतां कुठें खऱ्या युद्धाला सुरुवात झाली होती.

गनिमी काव्यानें त्या हवाई युद्धांत हंबीररावाला प्रथम खूप दमविलें पाहिजे. त्याला डिवचलें पाहिजे, त्याला बेभान बनविलें पाहिजे, नंतर योग्य वेळीं योग्य मोका साधून वार उडविला पाहिजे असें झुंजारनें ठरविलें होतें. त्या युद्धांत आपला पराभव होण्याची शक्यता आहे असा विचार चुकूनसुद्धां त्याच्या मनांत आला नव्हता !

• • • •

१० : हवाई युद्धाची सांगता !

हंबीररावानें त्याला पाहिलें होतें आणि त्यानें आपले लढाऊ विमान झुंजारच्या विमानाच्या मागें वेगानें चालवलें होतें. तो आपल्या मशीनगन मधून गोळ्या झाडीत होता. पण विमान सारखें खालीं नेत असल्यामुळें हंबीररावाचा नेम चुकत होता. झुंजार हंसत होता. विमानावर गोळीबार करणें ही उत्कृष्ट कला होती· आणि हंबीररावाला ती अवगत नव्हती. तेवढी एकच गोष्ट झुंजारच्या बाजूची होती.

आणि त्यानंतर हवाई युद्धाच्या इतिहासांतील एक अभूतपूर्व झुंज सुरू झाली होती. झुंजारचें विमान वेगवान होतें. तो अतिशय कसबी वैमानिक होता. हंबीरराव त्याच्याइतका कुशल नव्हता. पण त्याच्याजवळ एक लढाऊ विमान होतें.

पण तरीहि झुंजार कचरला नव्हता. त्यानें आपलें विमान एकदम खालीं उतरविलें. पांचशें फूट–हजार फूट–तो तसें कांहीं करील अशी हम्बीररावाची अपेक्षा नव्हती, पण त्यानेंहि मशीनगनचा मारा करीत आपलें विमान खालीं वळविलें.

झुंजारनें अर्ध चक्राकार प्रदक्षिणा घातली आणि विमान एकाएकीं आकाशांत उंच नेलें. तो आतां ताशी तीनशें वीस मैल वेगानें आपलें विमान चालवीत होता. तो वर चढत असतांनाच त्यानें हम्बीररावाच्या विमानाच्या शेपटीला धडक मारण्याचा प्रयत्न केला.

हम्बीररावानें तें ओळखलें. त्यानें तो मारा चुकविण्यासाठीं आपलें विमान अचानक वर चढविलें आणि झुंजारच्या विमानानें पुन्हां खालीं धांव घेतली. हम्बीररावाच्या मशीनगनच्या माऱ्यापासून वांचण्याचा तो एकच मार्ग होता.

हम्बीररावाला दमविलें पाहिजे, बेभाम बनविलें पाहिजे. विमानावरील त्याचा ताबा सुटेल अशी त्याची अवस्था केली पाहिजे. हें झुंजारनें ओळखलें

आणि त्यासाठीं त्यानें अंतराळांत एक अपूर्व असा पण अतिशय धोकेबाज असा लपंडावाचा खेळ चालविला होता. आपण ही लढाई जिंकणार असा त्याला पूर्ण आत्मविश्वास वाटत होता.

शेवटीं हंबीरराव दमला होता. त्याची हिंमत खचली असावी असें दिसत होतें. त्याला आतां मशीनगनचा अचूक नेम धरणें जमत नव्हतें. तो कुठेंतरी गोळ्या झाडीत होता आणि झुंजारचें विमान त्याच्या विमानाभोंवतीं भयंकर वेगानें चक्राकार प्रदक्षिणा घालीत असतांना आपण त्या चक्रव्यूहांतून सुटायचें कसें एवढाच विचार त्याच्या मनांत घोळत असावा.

आतां त्यानें लढाईचा आक्रमक पवित्रा बदलून बचावाचा मार्ग स्वीकारला असावा असें दिसत होतें. आणि त्याची ती तारांबळ पाहून झुंजार त्याला अधिकच घाबरविण्याचा प्रयत्न करीत होता.

आपल्या आयुष्यांत कधींहि चालविलें नसावें अशा प्रकारें झुंजार आपलें विमान चालवीत होता. त्यानें अशा कांहीं गोष्टी केल्या होत्या कीं ज्या त्यानें त्यापूर्वीं केल्या नव्हत्याच पण पुढेंहि त्याला त्या करतां येणार नव्हत्या. तो वेग आणि वेड्यावांकड्या हालचाली इतर कुणाहि विमानिकाला जमल्या नसत्या. पण झुंजारचें विमान जरी लढाऊ जातीचें नसलें तरी तें अतिशय मजबूत होतें.

या झटापटींत जो वेळ गेला होता त्या अवधींत त्या सोनेंवाहू विमानाचा वेग जरी कमी असला तरी तें बरेंच दूर गेलें होतें. त्या वैमानिकानें ही अदभुत लढाई पाहिलीहि असेल. त्याला त्या हवाई युद्धाचा अर्थ समजला नसावा पण तो वायरलेसवरून त्यासंबंधीं माहिती पाठवीत असावा.

तें सोनेंवाहू विमान आतां किनाऱ्यावरील पहाडांवरून पलीकडच्या हिंदी महासागराकडे जात आहे हें हंबीररावानेंहि पाहिलें असावें. कारण आतां झुंजारबरोबर युद्ध करण्याकडे फारसें लक्ष न देतां त्यानें आपलें विमान त्या व्यापारी विमानाकडे वेगानें वळविलें.

झुंजार अग्निबाणाप्रमाणें मागें धांवला. ते सोनेंवाहू विमान सागराकडे जात असतांनाच हंबीररावानें त्यावर मशीनगनच्या मारा करण्यास सुरुवात केली होती. आपण आतांपर्यंत केलेली मेहनत फुकट जाणार कीं काय, या

विचारानें झुंजार अस्वस्थ झाला.

हंबीररावानें झाडलेल्या मशीनगनच्या पहिल्या फेरींतून तें विमान कसें-बसें बचाविलें होतें. पण त्या लढाऊ विमानापुढें त्याचा निभाव लागणेंच अशक्य होतें. हंबीररावाला पाठीमागें लागलेल्या झुंजारकडे लक्ष द्यावें लागत नसतें तर त्यानें पहिल्या फेरींतच त्या विमानाला समुद्रांत कोसळविलें असतें.

आतां त्या सोनेंबाहूं विमानाला आपणांवर कोणत्या प्रकारचें संकट आहे याची जाणीव झाली होती. त्या वैमानिकानेंहि आपला वेग शक्य त्या प्रमाणांत वाढविला होता. पण बहिरी ससाण्याच्या तावडींतून सुटण्याची एखाद्या लहानशा पक्ष्यानें धडपड करावी त्यांतलाच तो प्रयत्न होता.

आणि झुंजारनें आपल्या आयुष्यांतील अत्युच्च धोका पत्करणाचें ठरविलें. त्यानें बेगुमानपणें पाठीमागून हंबीररावाच्या विमानाकडे कमालीच्या वेगानें धांव घेऊन त्याला जोराची धडक मारली.

त्या धडाक्याचा प्रचंड तोफेंतून गोळा सुटावा तसा आवाज झाला. झुंजार आपलें विमान शाबूत ठेवण्याची पराकाष्टा करीत होता त्यानें डावी-उजवी-कडे पाहिलें. दोन्हीहि पंख जागच्या जागीं होते. त्यांचें नुकसान झालेलें दिसत नव्हतें. त्यानें आपलें विमान खूप उंच चढविलें.

त्यानें खालीं पाहिलें तेव्हां त्याला निळा महासागर एखाद्या प्रचंड गालिच्याप्रमाणें अंथरलेला दिसला. त्याच्या खालीं पांचशें फुटांवर हंबीर-रावाचें विमान वेगानें घिरक्या घेत होतें. हंबीररावाचा ताबा अजिबात सुटला होता.

त्या विमानाच्या शेपटीकडील भागाचा एखाद्या अतिप्रचंड घणाचा घाव बसावा त्याप्रमाणें चुराडा उडाला होता. त्याला वैमानिकाच्या जागेवर अस-लेल्या हंबीररावाची व्यर्थ धडपड दिसत होती.

झुंजारला क्षणभरच पण त्या माणसाबद्दल दया वाटली. तो माणूस खरोखरच वेडा असावा आणि जरी त्यानें खून केले असले आणि त्यानें झुंजारच्याहि खुनाचा प्रयत्न केला असला तरी त्याला ज्या प्रकारचा मृत्यु

येणार होता तो चांगला नव्हता.

नंतर हंबीररावानें आपल्या विमानांत कांहीं बॉम्ब ठेवले आहेत याची झुंजारला आठवण झाली आणि हंबीररावाचा शेवट तत्काळ होईल हें त्याच्या लक्षांत आलें.

तो त्या विमानाकडे भारलेल्या नजरेनें पहात होता. जर तें विमान समुद्रांत पडलें तर बॉम्बचा स्फोट होणार नव्हता. पण किनाऱ्यावरील खडक बरेच जवळ होते. आणि सोंसाटयाच्या वाऱ्यांत सांपडलेलें झाडाचें पान ज्याप्रमाणें भिरभिरत उडावें त्याप्रमाणें तें विमान असहाय्यतेनें गिरक्या घेत खालीं खालीं चाललें होतें. पण तरीहि तें विमान समुद्रांत पडेल असें त्याला वाटत होतें.

नंतर तें विमान एकाएकीं स्थिर झालेलें दिसलें पण दुसऱ्याच क्षणी तें वरून दगड पडावा त्याप्रमाणें खालीं कोसळलें. आणि तें खालीं कोसळतांना पुन्हां बाजूला सरकलें आणि खडकावर आदळलें.

झुंजार श्वास रोंखून पहात होता. हंबीररावाचें विमान खडकावर आदळतांच जणूं काय दुभंग होऊन आंतून नारंगी–जांभळया रंगाच्या ज्वाला बाहेर पडल्या. नंतर भयानक स्फोट होऊन त्या विमानाचे हजारों तुकडे होऊन ते एखाद्या जोरदार कारंज्याप्रमाणें वर उडाले.

° ° ° °

झुंजारनें नेताजीनें पुढें केलेलें पेय घेतलें आणि सिगारेट पेटविली.

' विजू, ही झाली त्या हवाईयुद्धाची हकीकत. नंतरचें अगदीं सोपें होतें. मीं विमान पुन्हां हंबीररावाच्या छोटया विमानतळावर उतरविलें तेव्हां आनंदराव माझी वाटच पहात होते. त्यांनीं त्या अवधींत बरोबर आणलेल्या पोलिसांकरवीं तेथल्या गुंडांना अटक केली होती आणि तेथला गुप्त ट्रान्समिटरहि शोधून काढला होता.

' त्यामुळेंच त्यांना आमच्या हवाईयुद्धाची बरीच माहिती ऐकावयास मिळाली होती. त्या व्यापारी विमानावरील रेडिओ ऑपरेटरनें बाहेरच्या जगाला शक्य ती माहिती देण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यामुळें आनंदराव माझ्यावर भलतेच खूष होते.

' नंतर मी त्यांना खडकावरील गुहेंत नेलें आणि कर्मधर्मसंयोगानें त्याच

वेळीं खुशालसिंगाची टोळी त्या गुहेंत शिरत होती. बहुधा त्यांनीं आमच्या हवाईयुद्धाची कशी सांगता झाली तें पाहिलें असावें आणि मिळेल ती लूट करण्याच्या इरादानें ते घाईघाईनें त्या गुहेकडे परतले असावेत. आनंदरावांनीं त्या सर्वांनाच कैद केले हें सांगायला नकोच.'

विजया क्षणभर शांत राहिली. नंतर ती म्हणाली, ' तुम्हांला त्या युद्धां-तून जिवंतपणें सुटणें अशक्यच होतें.'

' पण मी त्यांतून सुटलों. इतकेंच नव्हे तर विजू, त्या वाड्यांतून बाहेर पडण्यापूर्वीं पुन्हां त्या हंबीऱ्याची तिजोरी उघडली आणि आंतली पैशाची पेटीच पळविली. एवढे श्रम केल्यानंतर मला तेवढें कमिशन मिळायला हवेंच होतें.'

नेताजी आतांपर्यंत मालकाची हकीकत शांतपणें ऐकत होता. त्यानें विचा-रलें, ' म्हणजे मला आतां त्या पोलिसावर हल्ला केल्याबद्दल तुरुंगांत जावें लागणार नाहीं ना ?'

झुंजार हंसून म्हणाला, ' नाहीं.'

' छान !' नेताजी आनंदानें म्हणाला, ' पण मालक, तुम्हीं तें कसें काय साधलें ?'

झुंजारनें विजयेकडे पाहिलें आणि तो हंसत म्हणाला, ' मी आनंदरावांना तें सर्व विसरण्याबद्दल त्याच्या आईची शपथ घातली. पण विजू, त्या सामळदासाचें काय झालें ? गरीबांना सट्ट्याच्या आंकड्यावर पैसे लाव-ण्याच्या नादीं लावून तो खूप पैसा मिळवीत आहे. त्याला—'

त्याचवेळीं पुढल्या दारावरील घंटी वाजली. नेताजीनें बाहेरच्या खोलींत जाऊन दार उघडलें आणि बैठकीच्या खोलींतील आपल्या जागेवरूनच झुंजा-रनें कोण भेटावयास आले आहे तें पाहिलें.

तो उडी घेऊनच आपल्या खुर्चीवरून उठला आणि म्हणाला, ' कोण आनंदराव ! आतां मी तुमच्याच आईबद्दल नेताजीला सांगत होतों.'

आनंदरावांनीं त्या तिघांकडे रोखून पाहिलें. नंतर ते आपले दोन्ही हात खिशांत खुपसून म्हणाले, ' मी माझ्या आईबद्दल चर्चा करण्यासाठीं तुझ्या-कडे आलों नाहीं. आज सकाळीं साडेआठ वाजतां कुणीतरी माणसानें सामळ-दास नांवाच्या इसमाच्या घरांत शिरून त्याच्या खिशांतील सुमारें बेचाळीस

हजार रुपये लांबविले आणि त्याच खिशांत–'

'तुम्हांला माझी निशाणी सांपडली. पण आनंदराव, त्यावेळीं मी काय करीत होतों हें तुम्हांला माहीत आहेच. कोणींतरी बदमाष माझ्या नांवाचा दुरुपयोग करीत आहे अशी आतां तरी तुमची खात्री झाली काय ?' झुंजारनें विचारलें.

आनंदराव कांहीं बोलले नाहींत. त्यांनीं नेताजीनें पुढें केलेला सरबताचा प्याला हातीं घेऊन तो ओंठाला लावला.

० ० ० ०

- स मा प्त -

‘ वैतरणेच्या कांठावरून ’

(आत्मकथा)

(मागील प्रकरणावरून पुढें चालू)

निवेदक—बाबूराव अर्नाळकर

१६ : पुन्हां चक्र फिरूं लागलें !

सन १९२९ सालहि समाधानानें पार पडलें होतें. मुंबईंत स्वतंत्र बिऱ्हाड थाटून दोन वर्षें आम्हीं सर्व भावंडांनीं आनंदांत एकत्र दिवस घालविले होते. आतां मीच मुख्य गोडाउनकीपर बनलों होतों. त्यामुळें माझा पगार वाढला होता व थोडीफार इतर कमाईहि होती.

बिऱ्हाड केल्यानंतर अर्नाळ्याहून आपला सर्व संसार उचलून आणूं अशी आईची कल्पना होती. पण लागलीच बाबूमामाचा हृदयद्रावक अंत झाला होता व तो सर्व संसार लुटण्यांत आला होता हें मीं पूर्वीं सांगितलेंच आहे. आतां आम्हीं जरुरीपुरत्या सर्व वस्तु विकत घेतल्या होत्या आणि माझ्या बहिणींनीं आमची छोटी खोली अशाप्रकारें सजविली होती कीं आजूबाजूच्या शेजाऱ्यांना हेवाच वाटावा.

१९३० सालच्या जून महिन्यांत आम्ही रहात होतों तेथून जवळच असलेल्या मराठी शाळेंत मधूचें नांव घातलें. त्याचें पांचवें वर्ष नुकतेंच संपलें होतें. सुरुवातीला त्याला तारू–लीला यांच्यापैकीं कुणीतरी शाळेंत पोहोंचवीत असे आणि संध्याकाळीं घरीं आणीत असे. तारूच घराची कारभारीण होती. ती स्वयंपाकात तरबेज झाली होती. आई आंधळी होती तरी तिला मीठ मसाला किती घालावा हें सांगत होती.

या वर्षापासून मीं आमच्या क्लबमधून माझें अंग जवळजवळ काढून घेतलें होतें. मला त्यांत आतां स्वारस्य राहिलें नव्हतें पण गाणें ऐकण्याचा नवा छंद जडला होता. कुणाहि नामवंत गायक–गायिकेचें गाणें ऐकण्याची संधि मी गमावीत नसे.

कॉंग्रेस हाऊसमध्यें तर मी रोजच संध्याकाळीं जात असे. वीर नरीमन, भुलाभाई देसाई कन्हैयालाल व लीलावती मुन्शी, नगीनदास मास्तर वगैरेंची नवीन ओळख झाली होती. महात्माजींच्या मार्गदर्शनाखालीं सुरू झालेल्या स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या चळवळीला जोर चढत चालला होता. लंडन येथें राउंड–टेबल कॉन्फरन्स भरली होती आणि त्या स्वातंत्र्याच्या संग्रामांत आपण कुठेंतरी अग्रभागीं असावें अशी माझी धडपड चालली होती.

कामावर असतांना मी वेगळे कपडे घालीत होतों कारण आमचा होल्टसाहेब कॉंग्रेसचा द्वेष करणारा होता. पण एरव्ही मी खादी परिधान करूं लागलों होतों. वाचनाचा नाद होताच आणि कुणीहि पुढारी मुंबईंत आला कीं न चुकतां त्याच्या व्याख्यानाला मी हजर रहात होतों.

या वर्षीं मनाला लागणाऱ्या ज्या दोन घटना घडल्या त्यांचाहि येथें उल्लेख करायला हवा. मावश्याच्या बायकोला तारूला क्षयरोगाचें दुखणें जडलें होतें व तिनें अंथरूण पकडलें होतें. तिची आई त्यामुळें आपल्या जावयाकडे रहावयास आली होती.

तिला कोरड्या हवेनें तें बरें वाटेल म्हणून देवळालीला नेण्यांत आलें होतें. आणि मी चार दिवसांची रजा घेऊन तिला पहावयास गेलों होतों. आयुष्यांतील आगगाडीचा तो माझा पहिलाच लांबचा प्रवास होता. ताराचें लक्षण ठीक दिसत नव्हते. मावशा मात्र एखाद्या नर्सप्रमाणें तिची व्यवस्था पहात होते. आतां त्यांचा पूर्वींचा तापट स्वभाव नाहींसा झाला होता.

मी टांग्यानें गावांत जाऊन श्रीरामाचें दर्शन घेतलें. गोदावरी नदी व सीतागुंफा पाहिली व नंतर लवकरच मुंबईस परतलों. ताराच्या त्या असाध्य दुखण्याचा माझ्या मनावर परिणाम झाला होता.

मी देवळालीला गेलों त्याच दिवसांत ज्याची मला नानाप्रकारें मदत झाली होती त्या वऱ्हाडकराचें लग्न झालें होतें व मी लग्नाला गैरहजर असल्यामुळें तो माझ्यावर खूप रागावला होता.

या वर्षी आम्ही स्वतःच्या खोलींतच गणपति बसविला व ते दीड दिवस मोठ्या आनंदांत घालविले. पण त्यानंतर लागलीच मावश्यांचें पत्र आलें. ताराची प्रकृति जास्त बिघडल्यामुळें ते तिला घेऊन मुंबईस परतणार होतों.

मी त्यांना मदत करण्यासाठीं बोरीबंदर स्टेशनावर हजर राहिलों त्यावेळीं मला जें भीषण दृश्य दिसलें तें मी अद्यापहि विसरलों नाहीं. ताराला गाडींतून उचलून खुर्चीवर बसविण्यांत आलें होतें. क्षयानें सर्वांग पोखरल्यामुळें तिच्या हाडांचा सांगाडा तेवढा शिल्लक राहिला होता. फक्त तिचे कारुण्यानें भरलेले डोळे माझ्यावर रोंखलेलें होतें.

त्यावेळीं त्या बिचारीला काय वाटलं असेल तें ईश्वरालाच माहीत, पण मला मात्र तिच्याकडे पहाण्याचीहि भीति वाटली होती. त्यानंतर एक दोन दिवसांतच मावश्यांनीं मुंबई कायमची सोडली. व ते गोखिवऱ्याला जेथें त्यांची आई व मोठीं बहीण रहात होती तेंथें रहावयास गेले. लवकरच तारा वारली. मला तें कांहीं दिवसांनीं समजलें. अशा प्रकारें माझा आणि माव-श्यांचा कित्येक वर्षांचा संबंध तुटला.

तेंहि वर्ष मागें पडलें आणि माझ्या आयुष्यांत विलक्षण बदल घडविणारें १९३१ साल उजाडलें. आतां स्वातंत्र्याचा चळवळीला भलताच जोर चढला होता. त्यांत भाग घेतां येत नाहीं म्हणून मी अस्वस्थ होतों. नोकरी सोडावी आणि त्या संग्रामांत उडी घ्यावी असें वाटत होतें. पण माझी आई, बहिणी आणि मधू यांचें काय ?

मी डॉ. हर्डीकरांच्या हिंद-सेनादलांत सामील झालों होतों. संध्याकाळीं कॉंग्रेस हाउसमध्यें कांहीं कामहि करीत होतों. मीं प्रभातफेरी सुरू केली होती. आमची सायकल-प्रभातफेरी सर्व मुंबईभर गाजली होती. माझी आई मोठी देशाभिमानी होती. इतर भावंडांना कांहीं समजत नव्हतें पण आई

मात्र मला उत्तेजन देत होती.

याच वर्षी श्री. स. का. पाटील यांची सेक्रेटरी म्हणून नेमणूक झाली होती. पाटील त्यां वेळीं ' बॉम्बे क्रॉनिकल ' मध्यें काम करीत होते पण त्यांचें सारें लक्ष मुंबईंतील कांग्रेस संघटना कशी बलवान होईल याकडेच होतें.

श्री. पाटील यांनीं मुंबईंतील प्रत्येक वार्डांत कॉंग्रेस समितीच्या शाखा काढल्या. कॉंग्रेसमध्यें बहुसंख्येनें महाराष्ट्रीय शिरले याचें सर्व श्रेय पाटलांनाच दिलें होतें. त्यांच्यामुळेंच पूर्वी अगदींच विस्कळीत असलेली मुंबई प्रदेश कांग्रेस समिति संघटित व कार्यक्षम झाली यांत मुळींच शंका नाहीं.

माझा आणि पाटलांचा त्या काळांत अगदीं जवळचा संबंध आला होता. ते त्यावेळीं गिरगांवांतील कुडाळकर निवासांत त्यांचे मित्र कै. भालबा देसाई यांच्याबरोबर रहात असत. त्या खोलींत मीं अनेकदां त्यांच्याबरोबर भोजनहि केलें आहे.

त्यावेळीं नरीमन अध्यक्ष व पाटील सेक्रेटरी होते. ते दोघेहि माझ्यावर लहानसहान कामें सोंपवींत असत व मी तीं करीत असें. त्या काळांत अनेकजण मला चेष्टेनें पाटलांचा खाजगी चिटणीस म्हणत असत.

हें सर्व मी नोकरी आणि घर सांभाळून करीत होतों. मला कामासाठीं मुंबईंतील अनेक गिरण्यांना भेट द्यावी लागत असे. त्यामुळें माझ्या वेळेवर कुणाचेंहि फारसें बंधन नसे संध्याकाळीं साडेपांच वाजतां गोडाउनजवळच असलेंल्या ऑफिसांत जाऊन जयकरांना आणि क्वचित प्रसंगीं होल्ट साहेबाला भेटून हजेरी लावली कीं माझें काम संपत असे.

आतां कॉंग्रेस हाउस हें माझें दुसरें घरच बनलें होतें. अनेक थोर पुढाऱ्यांना जवळून पहाण्याची आणि त्यांच्याबरोबर बोलण्याचीहि मला संधि मिळाली होती. मी एक छोटासा कॉंग्रेस कार्यकर्ता म्हणून ओळखला जात होतों. त्यावेळीं विशेष लक्षांत रहाण्याजोगी जी व्यक्ति मला भेटली होतीं ती म्हणजे सौ. कमलादेवी चट्टोपाध्याय. तरुण कार्यकर्त्यांत युसुफ मेहेरअल्ली नवीन खांडवाला, अशोक मेहता वगैरे अनेकजण होते.

महात्माजी राउंड टेबल कॉन्फरन्सला कॉंग्रेसचे एकमेव प्रतिनिधि म्हणून लंडन येथें गेले. तो महिना मला आतां बरोबर आठवत नाहीं पण त्यांना निरोप देण्यासाठीं जी शेलकी मंडळी धक्क्यावर गेली होतीं त्यांत मीहि एक

होतोंच. आणि माझ्या शेजारींच वल्लभभाई पटेल होते. निदान त्यावेळीं तरी 'सरदार' ही पदवी त्यांना चिकटलेली नव्हती.

दिवस भराभर जात होते. नोकरी करीत होतों पण मनांतील अस्वस्थता सारखी वाढत होती. सर्वसंग परित्याग करून कॉंग्रेसच्या चळवळीला स्वत:ला वाहून घ्यावें असें सारखें वाटत होतें. पण घरच्या जबाबदारीच्या शृंखला माझ्या पायांत होत्या.

आम्हीं एक 'अखिल भारतीय प्रभात-फेरी संघ' स्थापन केला होता. त्या संघटनेचाहि मी सहाय्यक चिटणीस होतों. पाटलांनीं जनता-संपर्कासाठीं कित्येक छोटया समित्या स्थापन केल्या होत्या. त्यांतीलहि कित्येक समित्यांमध्यें मी काम करीत होतों. पण मनाजोगें काम करण्यास मला कधींहि पुरेशी सवड मिळत नव्हती.

१९३० सालहि अशा मनाच्या आंदोलनात्मक अवस्थेंत पार पडलें होतें. महात्माजी 'गोलमेज-परिषदेहून' परतले. त्यांची निराशाच झाली होती. सरदार वल्लभभाई पटेल वगैरे सहकाऱ्यांनीं त्यांच्या नेतृत्वाखालीं देशव्यापी लढा सुरू करण्याची तयारी चालविलीच होती.

श्री. पाटील यांनीं गांधीजींचें स्वागत करण्यासाठीं एक समिति नेमली होती. त्या समितींतहि त्यांनीं माझें नांव घातलें होतें. गांधीजी परतले त्या दिवसांची एक हृद्य आठवण अद्यापहि मला चिकटून आहे.

गांधीजी मोल स्टेशनवर उतरले. त्याच्या आदल्याच दिवशीं जवाहरलाल नेहरूंना अटक करण्यांत आली होती. त्यामुळें वातावरण खळबळजनक बनलें होतें. त्यांत डॉक्टर आंबेडकरांच्या अनुयायांनीं महात्माजींचें काळया निशाणांनीं स्वागत करण्याचें ठरविलें होतें.

पोलिसांनीं मार्ग अडविला होता. त्यामुळें टांकसाळीच्या कोपऱ्यावर आंबेडकरांचे हजारों अनुयायी काळीं निशाणें घेऊन उभे होते. महात्माजींची मोटार त्याच रस्त्यानें येणार अशी त्यांची कल्पना होती, पण पाटलांनीच युक्ति काढली आणि आणि बाजूच्या छोटया कारवार स्ट्रीटवरून महात्माजींना नेण्याचें ठरविलें.

त्या कारवार स्ट्रीटवरच मागें गोडाउन होतें व मी रजा न घेतांच त्या दिवशीं गैरहजर राहिलों होतों. त्या मधल्या रस्त्यानें महात्माजींची मोटार

फोर्ट मार्केटजवळच्या कारंजाजवळ बाहेर पडून भरवेगानें निघून जात असतांना तेथून अगदीं जवळच असलेल्या टांकसाळीच्या नाक्यावरील काळे बावटेवाले वेगानें धांवत सुटले होते.

महात्माजींच्या मोटारींत पाटील व सरदार वल्लभभाई पटेल, नरीमन वगैरे होते. पाठीमागच्या मोटारींत कस्तुरबा गांधी व त्यांच्या शेजारीं इंदिरा नेहरू (आतांच्या पंतप्रधान) बसल्या होत्या. इंदिराजी त्यावेळीं अगदीं लहान, पंधरा सोळा वर्षांच्या असाव्यात. त्या मोटारीच्या एका बाजूच्या पायपट्टीवर शर्माजी (हे आतांहि पाटलांबरोबर असतात) उभे होते आणि दुसऱ्या बाजूला मी उभा होतों !

महात्माजींची मोटार निसटली व आपला कार्यक्रम फिसकटला म्हणून चिडलेल्या काळ्या बावटेवाल्यांनीं दगडफेक सुरू केली होती. इंदिराजी घाबरून कस्तुरबांना चिकटल्या होत्या. अशावेळीं एक दगड माझ्या मस्तकावर बसला आणि त्यांतून रक्त वाहूं लागलें.

आम्ही काँग्रेस हाऊसमध्यें पोहोंचल्यावर त्या चुटपुटया. झालेल्या जखमेवर इलाज करण्यांत आला. अद्यापहि ती निशाणी माझ्या मस्तकावर आहे. आजच्या पंतप्रधानावर एक दोन थेंब का होईना पण रक्ताचा अभिषेक करण्याची मला संधि मिळाली होती याबद्दल मला आजहि अभिमान वाटतो.

[क्रमशः]

• • •

कौटुंबिक मनोरंजनाचीं सुंदर साधनें

'रम्यकथा प्रकाशन' तर्फे दरमहा २० तारखेस एकूण ३० प्रकाशनें आकर्षक स्वरूपांत प्रसिद्ध होतात. त्यांची साधारण वर्गवारी पुढीलप्रमाणें :—

१) बाबूराव अर्नाळकर यांच्या चित्ताकर्षक नवीन व दुर्मिळ अशा ६ रहस्यकथा (एकूण किंमत ८।। रुपये.)

२) श्री. उद्धव ज. शेळके यांनीं नवीन धर्तीवर लिहिलेल्या २ रहस्यकथा (एकूण किंमत २।। रुपये)

३) तरुण–तरुणींना गुदगुल्या करणारी 'प्रणयकथामाला' (किंमत १। रुपया)

४) लैंगिक विषयाची मनोवेधक, उपयुक्त व अद्यावत् माहिती देणारी 'कामजीवन–माला' (किंमत ७५ पैसे)

५) लहान मुलांसाठीं अंतर्बाह्य सचित्र व चित्ताकर्षक अशीं १२ पुस्तकें (किंमत प्रत्येकीं २५ पैसे)

६) मराठींतील झपाट्यानें लोकप्रिय झालेलें डायजेस्ट टाइप मासिक 'विचित्र विश्व' (किंमत १।। रुपया)

७) प्रथितयश लेखकाची संपूर्ण कादंबरी आणि नामवंत लेखकांचें श्रेष्ठ कथासाहित्य प्रकाशित करणारें अद्वितीय मासिक– 'रम्यकथा' (किंमत १।। रुपया)

८) ज्योतिष, भविष्य, उपासना आणि अचानक धनलाभ याबाबतचें मार्गदर्शन करणारें मराठींतील एकमेव साप्ताहिक– 'तुमचें भविष्य' (किंमत ३० पैसे)

वरील सर्व प्रकाशनांची सवलतीची एकत्र वार्षिक वर्गणी किमान २०० रुपये होते, म्हणून–आम्ही दोन सवलतीच्या योजना जाहीर करीत आहोंत.

(मागील पानावर पहा...)